

ИЛИНДЕН

1903 – 1921

Сборник в памет на големото македонско възстание

ИЗДАВА
МАКЕДОНСКОТО СТУДЕНТСКО ДРУЖЕСТВО
„ВАРДАР“

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВ — 1921.

СБОРНИК

ИЛИНДЕН

1903 — 1921.

В ПАМЕТ НА ГОЛЕМОТО МАКЕДОНСКО ВЪЗСТАНИЕ

ИЗДАВА
МАКЕДОНСКОТО СТУДЕНТСКО ДРУЖЕСТВО
„ВАРДАР"

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВ — 1921.

Тоз, който падне в бой за свобода,
Той не умира: него жалеят
Земя и небо, звер и природа,
И певци песни за него пеят.

Хр. Ботйов.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

Конгресното решение в Солун, да стане въстанието през пролетта на 1903 г.[1])

(Из протокола на извънредния таен революционен македоно-одрински конгрес на 4 януарий 1903 г.)

„Централният Македоно-Одрински Комитет, като взе пред вид особеното положение на страната, изключителните условия в които се постави организацията след провъзгласеното от Върховния Македонски Комитет Джумайско-Петричко въстание, като съобрази, че организацията грози опасност от нови опити за въстание, опустошаване и деморализиране нови райони, като взе пред вид изявеното желание от някои райони за едно общо съвещание, най-сетне като взе пред вид и разположението и интереса на европейската дипломация към народното ни дело, реши да свика конгрес от представители на окръжните и по-важни околийски райони за обсъждане на всичко това. На конгреса присъствуваха: членовете на Централния Комитет Иван Гарванов, Спас Мартинов, и Димитър Мирчев; двама наскоро освободени и заслужили дейци на народното дело — Христо Коцев и Тодор Лазаров и представители от дванадесет района, — от цариградския Никола Петров, от Одринския Велко Думев, от Серския Лазар Димитров, от Кукушкия Влахов, от Солунския Иван Сапунаров, от Гевгелийския Хърлев, от Воденския Димитър Занешев, от Велешкия Пейков, от Скопския Ганчев, от Струмишкия Ингилизов, от Битолския Лозанчев и от Радовишкия Георги Варналиев. Отсъствуват поканените представители от Щип и Тиквеш, първия защото властта попречила на иденето, а втория защото е бил арестуван. При всичката голема важност и значение на конгреса, Централния Комитет не можа да извика представители и от други райони поради големата бдителност на полицията и възможната опасност от откриването му.

„Конгресът в горния си състав почна заседанието си на вторий януарий 1903 г. в девет и половина часа пред пладне, открит от Господина Иван Гарванов, който се избра за председател, а за секретар се определи Димитър Мирчев. . .

---

[1]) Из „Вестник на вестниците", от 2 август 1918 г., издаден по случай 15 годишнината от Илинденското въстание.

„Поради тесната връзка и зависимост на всички предстоещи за решаване от конгреса въпроси с въпроса за едно близко въстание, по общо желание на членовете председателят поиска, всеки представител да изложи състоянието на своя район, отдето да се съди по-нататък за въпроса за въстанието. . .

След това председателят постави на разискване въпроса: трябва ли да има въстание на пролет? Сериозни и дълги разисквания се почнаха от страна на всички членове, разкриха се и се обсъдиха всички страни на въпроса. Разискванията продължиха и на другия ден, 3 януарий. . . . След като се намери въпросът за напълно изчерпан, пристъпи се най-сетне към гласуване, и всички единодушно гласуваха в положителен смисъл. Това стана на 3 януарий, на единадесет часа и двадесет минути пр. об., минута свещена и съдбоносна за един петвековен роб. Дано тя изходеща от мрачното минало, озари бъдещето с щастие на страдалческия народ! Това бе общ сърдечен клик на членовете, които решаваха съдбата на народа.. . Разискван и въпросът какво трябва да бъде въстанието, частично или повсеместно-стратегично, реши се да стане повсеместно-стратегично. Направи се още един преглед на действуващите по настоящем войводи и колко такива съ още потребни за деня на въстанието, за да вземе акт от това Централният Комитет за понататъшно разпореждане. Постави се на разискване въпросът за начина на действуване в големите градове. . . .

Заседанието продължава до четири и половина и продължи на другия ден, 4 януари от четири часа след пладне до пет и половина, когато се призна за закрито с сърдечни благопожелания."

„Солун, четвърти януарий хилядо и деветстотин и трета година."

(Подписали): Иван Гарванов, председател на конгреса, Спас Мартинов и Димитър Мирчев, членове на Ц. Комитет, и членове представители: Лазар Димитров, Тодор Пейков, Иван Сапунаров, Велко Думев, Ник. Петров, Влахов, Хърлев, Д. Занешев, Лозанчев, Димитър Ганчев, Иван Ингилизов, Георги Варналиев, Тодор Лазаров, Христо поп Коцев.

Съобщава проф. Д-р Л. Милетич.

Македоно-одринската революционна борба преди и през Илинденското въстание.

Бегли бележки.

Много преди 1903 год. македонските българи се бяха пробудили от сън на вековете, през които, както и останалите българи, не се чуваха като народ. Прословутата инертност и примиримост с робската съдба, от мнозина изтълкувани в вреда на българската способност за културен живот и даже като признак на национална неоформеност, отстъпили беха място на постепенно заживяване с система от идеи, които сами по себе свидетелствуваха за високите национални качества на носителите им. Противоречието между действителността и новите идеи не можеше да не доведе до стремеж към промена на съществующия ред на нещата. Новата политическа религия, далече различна от пълната с фатализъм идеология на робското време, се изработваше и жадно възприемаше. Борбата за свободен национален живот и за политико-социално преустройство в земята на безправието и сълзите бе неминуема още след освобождението на България.

Самонадеяността на македонците значително се подхранваше от победата над гърците в черковната борба. Те не можеха да се задоволят с платоническите ползи от султанския ферман от 1870 год. Обществения и културен напредък в съседните балкански държавици блазнеше будния македонски дух и свободата, дотогава ласкава и мила все още като мечта, скоро се почувствува като първа житейска необходимост.

Тоя идеал не можеше да се измисля. Той бе продукт на историческото развитие. Раждаше се преди всичко от самия режим на Турция, оправдаваще се от близката история на балканския полуостров и намираше подкрепа в един принцип, около който в втората половина на 19 в. се извършиха събития с грамадно значение и продължаваха да се водят борби

от страна на неколко малки народи. Тоя принцип бе националния. Продукт на живота, македонските идеали требваше да станат фактор в него. Големият им белег върху историята на Македония, известен на целия свет, са революционните движения.

Никога гнетът — какъвто и да е той — не може да бъде условие за спокойно развитие. Безправието кога и да е ще срещне отпор. Това стана и в Македония. Престъпление е да се твърди, че макед. револ. движение е чужда, външна провокация. Това могат да поддържат ония „приятели" на Македония, които, като нечестната майка в Соломоновата притча, предпочитат тя да загине, ако не им се удаде да я завладеят. Възстанието е дело народно. По колективно проявената воля и съзнание за гонимата цел, по героизма и самоотречението на участниците, македонските борби, а частно Илинденското въстание, е в пълна аналогия с сръбското, гръцкото и с българското Априлско въстание.

От нашия Илинден ни делят 18 години. За него се правят разлинни критики. Някои сметат, че прибързаността на въстанието е попречила за по-скорошното освобождение на Македония. Дали може сериозно да се поддържа, че без въстанието сега щехме да сме по-добре, не се наемаме да отговорим. Изтъкваме само, че като крупно национално проявление, то говори в наша полза. Ако творците му се беха много колебали, въстанието не би станало. Един мислител е казал, че нито едно велико дело не е извършено, ако предварително се е знаело, че изпълнението му не е съпроводено с никакви рискове. А Илинденското въстание е велико дело. Въпросът за навремонността и ползата му е бил от съществено значение за онова време, особено докато не е било обявено. Сега ние бихме могли да си спомним за въпроса: требваше ли македонците да се борят и, ако требваше, коя борба да изберат — революционната или тихата просветителна? Както някога за България, така и за Македония спечели мнението: свободата неще Екзарх, иска Караджата.

Хората, които създадоха революционната организация и подигнаха въстанието, не беха политически мечтатели. Бъдащият историк ще покаже, че идеологията им е имала доста здрав разум. Имаше да се води борба не само срещу турската войска. Требваше да се справят с много предразсъдаци

на дипломацията; да водят сметка за големи заблуждения в обществените мнения на разните страни; да преодоляват материални и морални пречки, произходящи от самия характер на работата всред едно неподготвено и изостанало население. В всичко това се е намесила и благотворно почувствувала мисъла и работата на народните водачи. А над всичко се разлива като вълна всенародното участие в движението, диктувано от вътрешен кипеж и от невъзможността повече да се понася мизерния живот под властта на една сатрапия.

За Илинден се е говорило, говорим днес и още много има да са говори. Това, разбира се, не трябва да дразни ничии мироглед, ничие политическо и социално верую На македонската национална борба, както и на всека истинска национална борба, с пренебрежение може да гледа само онзи, който третира историческите факти като в сън. Така, занесения в своето бленувзне ориенталец задържа, преобръща, мачка между пръстите си броеничените зрънца в зависимост от темпа и колебанията на своята мисъл и чувства. Историческите факти и събития не съ броеничени зърна.

Борбите в нашата Родина не съ съвсем от локално значение. Те имат интерес за светът. От тех може да почерпят поука и да направят изводи не само обикновени хора.

* * *

Компетентните ще има некога да посочат оригиналното в македонското революционно движение; да очертаят тактиката и организацията на борбите; да обрисуват идейната страна на целото движение; да покажат какъв дел има в него личната инициатива и какъв колективното участие; да поясният връзката между едно или друго събитие и пр.

Тук ще дадем само сбити сведения върху хода на движението, като се ползуваме от Мемоара на Организацията от 1904 г. Преди да додем до Илинденското възстание ще направим

Кратък преглед на револ. борба до възстанието.

Още през 1878 г, веднага след Берлинския конгрес, македонците се заловиха за оръжието. През м. октомври възстанаха селата в Кресненската клисура, по горнето течение

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

на р. Струма, а през м. ноември се подигна Разложката котловина.

Две години по-късно неочаквано предателство разкри пред властта нишките на големо съзаклятие в Охридско и така се осуети едно сериозно въстание.

След тия ограничени произшествия, симптоматични за настроението с което македонските българи посрещнаха санкцията на своето робство в Берлин, изтекоха цели 15 години в привидно спокойствие. Убеждението, че в турско занапред работите не може да вървят както беха тръгнали, завладяваше всички умове. Съзнанието за необходимоста от масово движение си пробиваше път. Турна се основа на вътрешната революционна организация, имаща за цел политическата автономия на областа.

Непоносим режим цареше. Вследствие револ. брожения бидоха изклани 300 хил. арменци. Европа, която се занимаваше с колониални въпроси в Азия и Африка, заговори за реформи в турската управа. Тоя психологически момент биде използуван от македонската емиграция в България и през лятото на 1895 год. тя предизвика въстания на неколко места в Македония посредством чети, вербувани из нейната среда и преминали границата. Страхът в европейците от балкански усложнения се засили, но подобрение в съдбата на християните в Турция не се постигна.

Вътр. Мак. Одр. Рев. Организация не взе участие в движението през 1895 год., защото не беше готова. Между многото й спънки не малко беха и чуждите национални пропаганди. Въпреки всичко тя работеше тайно и бързо. До 1897 г. революционните комитети изпълниха страната. В тая година властта разбра големия успех на революционното дело, поради Винишката афера, която бе и първия чувствителен удар върху това дело. Предизвикана от убийството на един бег, аферата изпрати в затвора 525 души, 8 души бидоха осъдени на 101-годишен затвор и 1 на смърт; бити, обезчестени и убити бидоха 179 души, а избегака повече от 300 души.

Държавната власт и организацията, която фактически бе държава в държава, стъпиха от тогава в ожесточена

ОТКРИТА БОРБА.

Благодарение на хвърковатите революционни чети, силите на организацията оставаха неуязвими. Схващайки, че

даже с техното унищожение не би се постигнало много, властта почна атаките си направо против своите обезправени поданици — бѫлгарите, с една ревниво следвана широка система. Ударите се насочиха едновременно против бѫлгарските черковно-училищни и общински институти; против икономическата самостоятелност на селяните, доколкото на места те имаха сенка от икономичдска свобода; против всички народни проявления. Физическият гнет от страна на неотговорни фактори и организираният правителствен терор допѫлваха системата.

Поради изложеното, движението на четите ставаше трудно. Затова пѫк навсекаде ги дочакваха като носители на надежди и вдѫхновители на енергия, като истински спасители. С непоколебимост масите устояваха на страданията. През годините между Винишката афера и вѫзстанието (1897—20.VII.1903) из всички кѫтчета на Македония никнеха афери. Някои от тия афери останаха като крупни сѫбития в живова на движението. Такава е напр. Солунската.

В свръзка с аферите, хиляди македонци бидоха бити и изтезавани; неколко хиляди арестувани; стотици осѫдени на смѫрт, на затвор или заточение; стотици кѫщи се изгориха и пр. и пр.

Паралелно с засилването на четите, населението се организираше и подготвяше за отчаяна борба. Тая широка дейност, обаче, не остана незабелязана от турцитѣ. Случайно откривани или издавани, четите биваха принуждавани често да правят открит бой с башибозука и войската. В периода от 1898 до 1903 г. немаше околия, в която да не е имало сблъскване.

През петте години до вѫзстанието сражения станаха: В Солунския вилает 55 сражения; сблъскани сили: 1846 четници и 15,550 войници. Убити и ранени са: 80 четници и 750 войници. Самоубил се 1 четник. Общата продължителност на сраженията вѫзлиза на $778^{1}/_{2}$ часа. Водители на чети в виляета беха: Гоце Делчев, Яне Сандански, Хр. Чернопеев, Б. Сугарев, Апостол Петков, Иван Карасулски, Дедо Илйо Кърчовалията, Дончо, Юрдан Стоянов, А. Пороилията, Кр. Асенов, Протогеров, Дървингов, Саракинов и др.

В Битолския виляет 46 сражения; сблъскани сили: 1154 четници и 15,358 войници. Убити и ранени са: 145 четници и

1088 войници. Самоубили се 15 четници. Общата продължителност на сраженията обхваща 393 часа. Водители на чети в виляета беха: Марко, Сл. Арсов, П. Стрезов, Хр. Силянов, Ю. Пиперката, К. Москов, П. Ацев, Оклев, В. Чакаларов, П. Кляшев, Б. Сарафов, полловник Янков, поручик Давидов и др.

В Скопския виляет 21 сражения; сблъскани сили: 1080 четници и 1901 войници. Убити и ранени са: 185 четници и 1501 войници. Общата продължителност на сраженията е $154^{1}/_{4}$ часа. Водители на чети в виляета беха: С. Атанасов, Санде Георгиев, Стамен Байчев, Илйо Дединчето, Жеков, Дечев, Мазнейков, Ат. Кйосето, Бъчваров, А. Винички, Самарджиев и др.

В Одринския виляет 10 сражения; сблъскани сили: 182 четници и 2593 войници. Убити и ранени са: 19 четници и 20 войници. Самоубил се 1 четник. Водители на чети в виляета беха: Маджаров, Соколов, Мерджанов, Т. Станков, П. Ангелов и др.

Всичко в Македония и Одринско от 20 март 1898 год. до 20 юли 1903 год. станаха 132 сражения между воюващи 4262 четници и 74,235 войници. Убити и ранени бидоха 513 четници и 4208 войници. Продължителност на всичките сражения $890^{3}/_{4}$ часа или повече от 74 дни. По години сраженията се разпределят: през 1898 — 1, през 1900 — 3, през 1901 — 8, през 1902 — 34 и през 1903 г. до 20 юли — 86 сражения. Средно 1 четник се е сражавал срещу 17 души войници.

Терорът доведе и до формено движение в Джумайско през 1902 г. — от 23 септември до 3 ноември. Подпомогнато от неколко четнически отряди, които нахлуха от Бълтария, населението само подкачи борба с войските. Разиграха се 19 сражения между 2580 въстаници и 13,960 войници. Убити и ранени е имало 95 четници и 729 войници. Схватките са продължили общо 110 часа. Началници на отрядите са били: мичман Саев, Ю. Стоянов, Давков, Лефтеров, Цончев, Николов, Протогеров, Стоенчев, Балтов, Ботушаров, Танушев, Ив. Пашалията, Янков, Настев, К. Попов и др.

Потушването на въстанието бе жестоко. Резултата на турската мъст е: 37 мъже и 8 жени убити; 67 къщи изгорени; 807 къщи ограбени; на 433 семейства добитъка завлечен; 304 мъже и 134 жени изтезавани; 111 жени изнасилени;

около 3,000 души избягали в България. В това ограничено движение Вътрешната Организация не взе участие.

Държавите, чиито интереси най-чувствително се засягаха на полуострова — Русия и Австрия — побързаха и сега да се намесят. Като за ирония над страдалческото население измислиха пъдарските реформи. В страните, които не беха много ангажирани с разрешаването на македонския въпрос, също почнаха да се плашат за „общия мир". Движението от 1902 г. засили тревогата на дипломатическите кръгове и в тия държави.

Пъдарските реформи прилагаше прословутия Хилми Паша. Епопеята на това „приложение" ще остане паметна за македонските поколения. Анархията взимаше невероятни размери.

* * *

Мълнии бляскаха като пред буря. Гърмотевицата тресна внезапно и с сила неподозирана от никого.

На 4 януари 1903 год. в Солунско се свика извънреден конгрес на Македоно-Одринската Революционна Организация. Решението бе да се вдигне

Масово въстание в Битолския и Одринския вилаети.

В Скопския и Солунския вилаети трябваше да се поддържа усилено четническо движение. Аналогични решения се взеха и от окръжните конгреси в Битолския (м-ц април) и Одринския (м-ц юли) окръзи. За нравствената стойност на взетите решения може да се съди по следните три пункта от протоколите на Солунския конгрес:

4) „Нападение, според обстоятелствата, на всяка турска въоръжена команда, била тя войска или башибозук;

5) Бранене християнското население, включая чуждите поданици, от турски нападения;

6) Запрещава се да се напада мирното население и да се посяга на турски жени, деца и старци". . .

В позива, отправен към населението, е казано:

„Ние взимаме оръжие срещу тиранията и безчовечието; ние ратуваме в името на свободата и човещината; прочее нашето дело стои по-високо от всекакви национални и племенни различия. Поради това, ние требва да наречем свои братя

всички страждущи в тъмното царство на султана. Днес страдат всички християнски населения, включително и самите турски селяни. Наш враг е само турското правителство и оня, който излезе с оръжие или с донос против нас, или отиде да се разправя с беззащитните старци, жени и деца, вместо с нас — с него ние ще се бием, нему ще отмъщаваме! . . ."

На 20 юли по стария календар, в 12 часа на полунощ, се обяви в Битолския виляет Илинденското въстание.

Датата е била фиксирана от Битолския окръжен революционен конгрес в Смилево.

Според думите на един от основателите на организацията, от бележките на когото се ползуваме на някои места, всички по-видни ръководни сили на организацията са били за революционно действие. Само че едни са искали действия в широк размер, а други са настоявали за ограничено движение. На конгреса в Солунско само един делегат е гласувал против всякакви действия.

С обявяването на масово въстание, организацията не си е правила илюзията да победи сама Турция. Старала се е, обаче, да не позволи да бъде и тя победена от турците. Колкото по-дълго би се задържала и се борила организацията, толкова повече се е вервало в чужда намеса, която е била осветена в някои забравени вече договори.

Битолско и Одринско въстанаха масово. Едновременно в всички места на виляета са почнали действия, които беха партизански. Въстаническите области са били разпределени според топографическите им особености. За база на всеки отряд обикновено е служила планинска или гориста местност. Отрядите средно са броели от 30—60 човека. Действувало се е, особено в началото, бързо, енергично, зашемедително.

Ефекта за турците е бил голем. За успокоение на обществото са били разпространени телеграми, в които се казвало даже, че Цариград е добре укрепен и, следователно, не може да бъде атакуван от въстанниците в Одринско. В балканските държави също са били развълнувани и общество и официални среди. Навсякаде в Европа е станало същото. Австрия и Русия пак са побързали за намеса. Двамата императори се срещат в Виена през септември, а в Мюрцег уговорили исканията, които требваше да се отправят към Турция и които са познати под названието Мюрцегска реформена про-

грама. Какво „щастие“ донесе за въстаналото население тая програма, известно е на всички. Не се постига почти нищо, но не поради неефикасност на въстанието, а поради множество причини, които стоеха далеч от кръга на зависимост от организацията.

Въстанието е избухнало в цялата македонска част на Битолския виляет, без каазите Прилепска, Дебърска и Кайлярска, на едно пространство от 10,000 квадратни километра, заселено от 300 хилядно християнско неселение.

Първите акции беха: скъсване на държавни и железопътни телеграфни жици; разваляне железни пътища и шосета на голямо разстояние; изгаряне бейски кули и войскови караулници: нападане и унищожаване на отряди, пазещи пътища или стратегически проходи; демонстрации пред градове и завладяване на някои от тях.

В общи черти въстанието се разви както следва:

В Македония:

а) Битолска кааза. Тук въстанието се прояви в 7 района.

В района „Буф-колу“ (разклонения от Баба планина с върха Пелистер) на 1 август въстаниците издържаха 10-часово сражение против 3,000 турски войници между селата Буф и Раково. До 16 август въстаниците беха господари в тоя район.

В района на Битолското поле въстаниците правеха чести набеги и на 7 август издържаха 5 часово сражение при село Паралово, в полите на Селичката планина. До 13 август цело западно Мориовско бе в пълно владение на въстаниците.

В Гяватския район център бе с. Смилево. На 20 юли вечерта въстаниците прогонват гарнизона в Смилево, като убиват около 60 души. На 21 с. м. разпръсват нападение на 400 души войници, а на 22 същия турците навлизат в Смилево, като изгарят 34 къщи. Скоро те биват прогонени. На 23 юли е отбита нова атака на войски и башибозук. На 31 юли бива отбита друга атака. След пладне, обаче, голям отряд пристига от Битоля и селото бива бомбардирано и изгорено, а въстаниците отстъпват. На 15 август 8,000 души пехота с артилерия нападa въстаниците при с. Смилево. Последните отстъпиха към Демир-Хисарско, а селото биде съвършенно изгорено. Тоя район бе в владение на въстаниците до 15 август.

В Крушовския район с център Крушово въстанието почна на 20 юли. Най-важния инцидент тук е превземането на гр. Крушово и 10 дневното му задържане. В града имаше малък гарнизон. На 20.VII вечерта около 750 въстаници заобиколиха Крушово, навлезоха в него, подпалиха кукюмата и унищожиха гарнизона. На 21.VII около 300 турци нападат Крушово, но биват отблъснати. В града е конституирано нещо като временно правителство, състоящо от 6 души управници — по двама от всека националност. До 24 с. м. сж били отбивани неколко нападения. До 28 юли Крушово е държестаувало. На 30 с. м. е било заобиколено от 4 страни с 10 хилядна армия, командувана от Бахтияр Паша. Въстанниците се настанили около града, готови да посрещнат смъртта с усмивка. На Бахтияровия парламентйор, който ги подканва да се предадат, те отговорили, че докато робът не се добере до свобода, нема да сложи оръжието си. Започва се жесток бой. Артилерията и картечниците посипват въстанниците с куршуми и експлозиви. След силен отпор въстанниците отстъпили. При Биринския пункт, дето е станало най-кръвопролитното сражение, пада убит юначния войвода Пито Гулев. Артилерията е била насочена към града и е разрушила 159 къщи. От планините, гдето се прибраха, въстанниците по-късно често безспокоили войската.

В Демир-Хисарския район въстанниците лесно сж успели да станат господари на положението от 20 юли до 15 август. Между 15 и 20 август през района преминала 20 хилядна войска, която след неколко сражения с въстанниците отминала в съседни райони. Цел месец въстанниците сж били спокойни. От Крушовско и „Гяват-колу", гдето въстанието бе потушено, много въстанници се беха прехвърлили тук, заедно с главния щаб. Турците узнаха това и към 17 Септември 12 хиляди пехота, 14 топа и 4 ескадрона кавалерия се явиха срещу района. На един фронт от 15 килм. имаше около 970 въстанници, начело с главния щаб на Битолския револ. окръг, войводите на района, началника на Битолския район Г. Сугарев и др. Боят се почна рано преди пладне и продължи до мрак. Въстанниците си пробиват път на нож и се прибират в непристъпния Д. Хисар. Убити падат 17 въстанници и 70 турци. Тоя район запази своята независимост до край. След прекратяването на движението въстанниците се разотиват по домо-

ДАМЯН ГРУЕВ

от с. Смилево (Битолско), един от основателите на В. М. О. Р. Организация. Взел много живо и видно участие в Илинденското въстание. Убит в сражение с турска войска.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ

от Кукуш — един от най-първите апостоли за свободата на Македония; главен организатор и пръв ревизор на революционните чети. Убит в сражение с турска войска на 4 май 1903 г. при с. Баница (Серско).

ПЕРЕ ТОШЕВ

от Прилеп — един от основателите на Вжтр. Мак. Одр. рев. организация. Убит из засада през 1912 г. на пжт за родния си край.

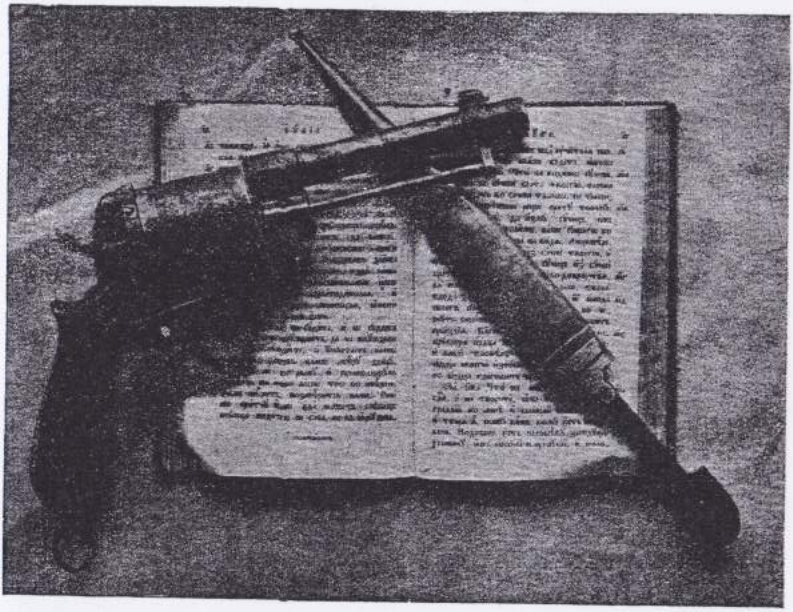

Евангелие с оржжие, над което се заклеват македонските революционери

вете си. До 20 октомври района се противеше успешно.

В Ресенския район стана забележително сражението при с. Ехла на 5 август между 250 въстанници и 2000 аскер. До 11 август положението бе в волята на въстанниците. Между 5 и 11 август станаха доста сражения, както и по-сетне между 30 август и 8 септември.

В района Долна Преспа по-забележителни инциденти сж: демонстрацията на 20 юли вечерта на 200 въстанници пред нахийския градец Наколец и сражението на 27 авг. в Щърбаковската планина между 150 д. въстанници и шест хилядна войска. До 11 авг., когато района биде овладен от войската, станаха много сражения.

Всичко в Битолската кааза станаха 70 сражения; най-вече в Ресенска (22) и Крушово (16). Броят на въстанниците бе 8527 души, а войската, с която имаха сблъсквания — 133542 души. Пропорцията на силите бе 1: 16·60. Продължителноста на всички сражения е 706 часа. Убити и ранени бидоха 375 въстанници и 1314 войници. Началници на въстаническите отряди беха: Дамян Груев, Борис Сарафов, Г. Сугарев, А. Лозанчев, П. Гулев, Л. п. Трайков, Марко Христов, Ю. Пиперката, Славчо Арсов, С. Олчев, П. Стрезов, Подп. Панайотов, Кекарев и др.

Б) Леринска кааза. Движението се очерта в два пункта. Старо-Нередската и Нидже планини.

В Старо-Нередския район на 20.VII 200 въстанници нападнаха станцията Екши-су. От Суровичево пристига войска, сблъсква се с въстанниците и те се прибират в планинската си база. Между неколко по-малки сражения забележителен остава боя при „Езерцата" между 300 въстанници и 2000 аскер. Налитанията на войската сж отбити шест пъти. В 10-часов бой сж убити 6 въстанници и 32 войници. Въстанниците в района превзеха селото Невеска, избиха гарнизона и запалиха хукюмата. Сетне въстанниците отстъпиха към Емборската планина. Движението тук се прекрати едва в началото на м. октомври.

В Нидженския район най-силен бе боя при с. Горничево с 800 аскер, от който 60 души паднаха убити. Района бе владен до 15 август.

Всичко в Леринската кааза станаха 22 сражения. Броят на въстанниците бе 3904, на аскера, с когото се сблъскаха — 53980; пропорция на силите 1: 13·80. Продължителност на

всички сражения 108 часа. Убити сж 105 вжзстаоници и 590 войници. Началници на отрядите беха: В. Чакаларов, Пандо Кляшев, Хр. Настев, М. Чеков, А. Турунджев, Кономладски, М. Васов, Тане Л. Банички и др. Сжщо и участвувалите в сраженията из Битолскате кааза Борис Сарафов, Л. п. Трайков и др.

В) Костурска кааза. Вжзстанието се очерта в 4 пункта.

В района Пополйе станаха 2 сражения: на 21.VI при с. Вишени и на 26 с. м. при с. Шестово.

В района Корещата: на 23.VII 400 вжзстанници изгориха турското село Жервени, на 26 с. м. 600 души нападнаха градеца Билища; на 28 с.м. 500 вжзстанници посрещнаха 800 аскер, който бе изгорил село Джмбени, и го разпржснаха. Кжм 30.VII в северната част на Костурската околия господари беха вжзстанниците. Кжм 13 август наближи края на робското мимолетно щастие. От 14 август околията е завладена от 20 хилядна войска, която сее зад себе си смжрт и разорение. До 27 тя очисти околията от вжзстанници и отиде да потушава пожара в други райони. Вжзстанниците се поокопитиха, но скоро нахлу друга вжлна от аскер. Действията се парализираха. За това не малко допринесе и настжпилия студ. Кжм 1 октомтомври вжзстанниците почнаха да се прибират по домовете си. Преди това беха се отделили 2 вжзстаннически отряда и единия с Л. п. Трайков даде неколко сражения в Мариовско, гдето погина самия началник, а другия с В. Чакаларов тржгна югозападно от Костурско и извжрши една успешна диверсия в албанските села.

В Клисурския район около градеца Клисура се вижда на 22 и 25.VII силни сражения между 800 вжзстанници и войска. До 15 август Клисура бе в ржцете на вжзстанниците.

Г) Охридска кааза. Тук вжзстанието сжщо се прояви в 4 района.

В района Малесия сражения станаха на 21, 22 и 23.VII при „Цжрни Камен", „Умища" и с. „Таш-Моруница". Вжзстанието се преустанови кжм края на септември.

В района на Горна и Долна Дебжрца. По-важно сражение е това при Издеглавйе на 21.VII между 1000 души аскер и 200 вжзстанници. На 22, 25, 26, 28 и 29 с. м. станаха сражения на разни пунктове. От 1 до 6 август бе тихо. Сжщия ден около 4500 турци с артилерия навлезоха в района, изго-

риха редица села и накараха въстанниците да се прибират по своите бази. До края на септември района бе пак в волята на въстанниците.

В района Орта-кол на 30.VII при Плакйе се сражаваха 50 въстанници с 500 д. аскер, на 6 август при Куратица 300 въстанници с 1000 д. аскер, на 7 т. м. 26 въстанници с 850 д. аскер, на 31.VIII 850 д. въстанници с 9000 д. аскер. Последното сражение, станало при Марково-делче, е най-страшното в каазата. Избити са 32 въстанници, 40 жени деца. Района бе владен до 30 август.

Всичко в Охридската кааза станаха 31 сражения между сблъскани 2091 въстанници и 45898 д. аскер; пропорцията на силите бе 1:22. Убити са: 118 въстанници и 347 д. аскер. Общо сраженията продължиха 168 часа. Началници на въстаническите отряди беха: Хр. Узунов, Деян Димитров, М. Иванов, Кипро Стоянов, Хр. Чурков, Ал. Климев, Цв. Тасев, П. Чанев, Йове Сърбинов и др. От Битолския район бе участвувал Б. Сарафов.

Д) Кичевска кааза. Освен демонстрацията пред гр. Кичево на 29.VII вечерта от 600 д. въстанници движението се очерта в 2 пункта.

В района Рабетин-дол при върха Песяк на 29.VII стана сражение между 180 д. въстанници и една грамадна армия от 16 хиляди д. аскер, а на 22.VIII при с. Рабетино стана друго големо сражение между 80 д. въстанници и 6000 д. аскер.

В района Копачка по-важни сражения: при кулата до с. Извор, на 21.VII между 120 д. въстанници и 600 д. турци и при с. Карбуница същия ден между 150 д. въстанници и 800 д. турци.

След 15 часовото сражение при „Песяк" войската ограби района и го напусна. Въстанниците се чувствуваха господари на района до 27 август, но брожението не утихна до 10 окт.

Всичко в Кичевска кааза станаха 10 сражения между 1160 въстанници и 28960 войници. Пропорция на силите: 1:25. Убити са: 64 въстанници и 323 войници. Продължителността на всички сражения е 89 часа. Началници на отрядите беха: Групчев, Джеров, Ст. Хаджията, Ю. Пиперката, Радев, Сърбаков, Кочо Куршума и др.

В въстаналия Битолски край се намираше не повече от 25 хил. войск. Първата помощ доде от Скопския виляет, от-

гдето през Прилеп се изпращат бързо 18 хиляди души към края на юли, а по железницата Солун—Битоля нови 32 дружини. Повикани сж били и 12 дружини местни редифи и илявета, с кавалерия и артилерия. Близо 80-хилядна, тая армия се туря под командата на Омер Руджи Паша, обаче, след падането на Крушово, поради недостатъчно проявена деятелност, Омер бивѣ заместен от Назър паша. Последният почва „усмиряването" към 12 август. До средата на есента движението не биде преустановено.

В Битолското въстание всичко станаха 150 сражения. Сблъскаха се 19852 д. въстанници и 292,735 д. аскер. Отношението на силите бе 1 към 15. Убити и ранени са 746 въстанници и 3087 войници. Най-много сражения станаха в Битолската кааза — 70.

В Одринско. В Одринския виляет въстан. действия почнаха 15 дни след Илинденското въстание. Общо станаха 36 сражения в околиите Лозенградска, Малко-търновска, Ахтебелска, Мидянска, Одринска и Мустафа-Пашанска. Сблъскаха се 1970 въстанници и 10,587 д. аскер. Общата продължителност на сраженията е 142 часа. Водители на въстаническите отряди беха: Икономов, Вълчев, Джелебов. Николов, Маджаров, Шиваров, Герджиков, Куртев, Варналиев, Ив. Ангелов, Кр. България, К Аврамов, Арнаудов и др.

Четническото движение в Солунския и Скопския вилаети.

Конгресът в Солунско в началото на 1903 г. бе решил в тия два виляета да се засили четн. движение, без да се повдига масово въстание. По тоя начин територията не се изложи много на разорение, а същевремено бе задържана много турска войска. Количеството на четите и числения им състав сж били определяни за разните места съобразно топографските и др. условия Още в половината на м. юли четите сж били по местата си. Те постигнаха в голема степен задачата: да държат в трепет виляета и да не позволят да се взимат мерки за парализиране въстанието в Битолско и Одринско. Четническото движение се изрази в нападения на гарнизони, стратегически проходи, съобщителни пунктове; в бомбардиране на мостове, железопътни линии и пр.

Докато траеше въстанието, в двата виляета четн. движение взе следните размери:

А) В Солунския виляет: 36 сражевия; сблжскани сили 3,544 четници и 20,317 д. аскер; пропорция 1:5·70. Убити и ранени: 109 четници и 1182 войници. Продължителност на сражения 472 часа. Сраженията станаха в околиите: Воденска, Кукушка, Ен. Вардарска, Гевгелийска, Тиквешка, Сереска, Драмска, Дем. Хисарска, Неврокопска, Мелнишка, Разлошка и Горно-Джумайска. По това време в виляета действуваха войводите: Апостол Петков, Ив. Карасулски, Сава Михаилев, Кръстю Асенов, Аргир Манасиев, Мълчанков, А. Тешовалията, Дедо Илйо Кючковалията, Яни Сандански, Стоенчев, Ю. Стоянов, Ив. Цончев, А. Янков, Манов, Партакев. Сп. Петров, К. Настев, Момиров, Герджиков, Ботушанов, Сп. Костов, Каназирев, Саракинов, Дървингов, Балтов и др.

Б) В Скопския виляет: 16 сражения; сблжскани сили: 1042 четника и 27,292 д. аскер; пропорция 1 към 26·20. Убити и ранени: 93 четн. и 395 д. аскер. Обща продължителност на сраженията 104 часа. Сраженията станаха в околиите: Скопска, Прешовска, Малешевска, Велешка, Щипска, Кратовска, Кочанска. По това време в виляета действуваха войводите: Пушкарев, Пор. Христов, А. Кйосето, Данев, Мурджев, Дечев, Ковачев, Ат. Бабата, Жеков, Пеев. Байчев, П. Самарджиев, Д. Коцев, Тренев, Константинов и др.

Едновремено с спиране на борбата в Битолско и Одринско и четническото движение в Солунско и Скопско биде преустановено през м. ноември.

Атентати. През 1903 год. станаха: в Битолско — 2, в Солунско — 12, в Скопско — 2, в Одринско — 5. Всичко 21.

Въстанието трая $3^1/_2$ месеци. Първата пушка пукна в Солунския виляет на 16 юли — 4 дни преди прогласяването му, а последната — на 6 ноември — 10 дни след преустановяването му. Въстанието бе много бурно. От 20 юли до 1 август не мина нито един ден без сражение. М. август е най-обилен с сражения — 101.

Турски опустошения и зверства. Потушаването на въстанието стана по традиционния турски начин: чрез избиване и опустошения. От 20.VII до 20.IX 1903 г. в Битолския виляет бидоха изгорени 8,646 къщ — $20^0/_0$ от всичките. Избити невинни хора 1,779 души. Обезчестени моми и жени 2,152 и пленени — 37. Без подслон останаха 51,606 души. Голема част от тех емигрираха в България и Америка. От

492 християнски села в виляета пострадаха тежко 122; 91 села сѫ изравнени с земята, 12 наполовина и 19 отчасти. Материалните загуби в добитѫк, храни и пр. само за Охридската кааза и една част в Кичевската вѫзлизат близо на 1 милион златни лева по тогавашните цени в тия места.

В Одринския виляет сѫщото. От 6.VIII до 18.IX изгорени 2,610 кѫщи; убити 2,565 невинни хора; обезчестени моми и жени 920 и пленени 35. Обездомени 12,880 души.

При чет. движение в Солунския виляет: изгорени кѫщи 1090; избити невинни хора 290; обезчестени моми и жени 50 и пленени 4; обездомени 5,772.

В Скопския виляет при четн. движение: изгорели 94 кѫщи; избити невинни хора 60; обездомени 577.

В затворите на Битолския и Одринския виляети сѫ осѫдени 750 души. Не по-малко и от другите два виляета.

За цела Македония и Одринско картината е: от 20.VII 1903 до края на вѫзстанието 240 сражения; сблѫскани сили: 26,408 вѫзстанници и четници и 350,931 д. аскер; убити и ранени: 994 вѫзстанници и четници и 5,328 д. аскер. Изгорени 12,440 кѫщи, избити и изклани невинни хора 4694; обезчестени моми и жени 3,122 и пленени 76. Останали без подслон 70,835 души.

Ив. Михаилов.

* * *

През зимата след въстанието в 1903 г. и още един път през следующите години имах възможност да бъда помежду българите в Македония. Въстанието бе едно народно движение, в което македонските жени и деца взеха участие с същата храброст и ентусиазъм, както и мъжете, и през време на което те всички еднакво страдаха. Бориха се за да си извоюват свобода след вековно робство — свобода да живеят самостоятелен национален живот, с свои църкви и институти, както и да говорят на майчиния си език. Народът даде големи жертви и страда жестоко, но при все това духът му остана несломен. Картината, която представляваше Македония в 1903 година не може никога да се замъгли в памета на тези, които сами видеха всичко това. За Македония последвалите години не допринесоха нищо друго, освен скръб — гнет от страна на управниците, междуособна четническа война, репресалии, разбити надежди, напущания домашните огнища, три жестоки войни, последната от които не бе нито по желанието, нито пък по подбуждението на македонеца-селянин и в края на краищата разделяне на целата почти страна между Югославия и Гърция. Всичко това, като че ли е отрицание на всички онния жертви и надежди, които беха полагани и хранени през течение на осемнадесет години и изглежда, като че ли не чрез силата македонските българи ще се доберат до така желанната свобода. Ако българите требва търпеливо да очакват един край, който още не се вижда, те требва да знаят, че нема нито един народ, чийто път е напълно чист. Нито една от задачите, които световната война пропустна да разреши, още не е намерила разрешението си.

Неколко часа преди да бъде екзекутирана, Едит Кавел, храбрата английска милосердна сестра, когато й бе известно, че тя ще умре в ръцете на германците, казала на свещеника, който е бил при нея: „Сега виждам, че патриотизмът не е

достатъчен". Възможно е щото нейната мисъл да съдържа урока, който всички народи трябва да възприемат. Възможно е щото най-добрата надежда на света да се състои не в една независимост, на която всека една нация по отделно би била сама за себе си център, нито пък в увеличението на териториите, а в едно взаимно сътрудничество на народите. Възможно е нова ера да начене от момента, когато просветеното държавничество и великодушното възприемане на други становища биха направили възможно живуването на държавите в хармония, било то като отделни единици, било като самоуправни части на една федеративна държава.

Елионор Ф. Б. Гроган.

Лондон, юли 1921.

Приятно ми е да отговора на поканата на дружество „Вардар“ и да прибавя неколко думи при отпразнуването на деня определен за свободата на Македония.

Аспирациите на македонците заслужават всички симпатии, особено от страна на тези, които знаят техните страдания. Светът има нужда от мир и нашето стремление е постоянно насочено към хармония между народите.

В лигата на народите имаме един институт, функциите на който са не само да предотвратява войната, но да предпазва малките народи от угнетение. Справедливите аспирации на македонското население требва рано или късно да се удовлетворят' — по-добре по-рано отколкото по-късно, ако техните организации и способи вървят по миролюбиви пътища и са паралелни настойчивите нужди на международното съгласие.

Ноел Бъкстон.

Париж, 3 юли 1921.

С удоволствие се присъединяваме към манифестацията, която готвите по случай Илинден.

Пътувайки в Македония през 1904 год., непосредствено след въстанието, аз можах да констатирам с собствените си очи развалините, опустошенията, пожарищата и грабежите, претърпени от Вашите съотечественици, можах лично да чуя разказа за тяхното мъченичество. Не за една празда дума този доблестен народ понесе тези жестокости. Той не би могъл да ги понесе, ако не носеше в себе си неукротимото съзнание за своята народност. Идеалът, който Вие преследвате, няма за себе си само правото и справедливостта; той има като свидетели и гаранти всички, онези, чиито къщи видех обърнати в пепелища и чиято земя е покрита с трупове.

Македонската кауза не може да бъде забравена. Лошо осведомена Европа напразно поднови през 1919 год. грешката на Берлинския договор. Ще дойде един ден, когато тя ще разбере, че в мирът, който искаше да установи, тя вмъкна един отровен ферментъ и че е невъзможно постигането на каквото и да е омиротворяване на света чрез нарушаване на правото.

Вие с приятелите си работите за идването на този ден; Вие сте решени да не оставите да бъде забравен народния идеал. Всички, които познават Вашата история, ще ръкоплескат на усилията Ви.

Но Вашата задача е обиколена с опасности, защото да искаш да изнасилиш часът, или да се измамиш върху избора на средствата за борба, би значило безвъзвратно да компрометирате Вашата кауза. Най-лошите врагове на Македония биха били нетърпеливите, които ще острят железото тогава, когато ще трябва да се изнасят само доводи. Трябва да се чака тържеството на неумолимите исторически закони. Трябва непрекъснато да се апелира към една по-добре осведомена Европа.

Както онези моряци, които, тласнати от бурята върху някой пуст остров, издигат знаме, за да извикат на помощ мореплавателите, дръжте здраво и високо вашето знаме.

Освобождението ще дойде!

Ж. Буске.

Х. Н. Браилсфорд за Илинденското въстание.[1]

Въстанието през 1903 г. беше много повече отколкото едно активно военно движение. То беше и една пасивна демонстрация, в която участвуваше всичкото селско население: мъже, жени и деца.

Първата изненада беше, че това население въстана и то масово. Втората изненада за мене, по-поразителна от първата, беше, че всички тия страдания през есента не причиниха никакво негодуване против Комитета или срещу водителите му. Селата останаха лоялни на организацията, която ги потопи в всичкото това бедствие. Ходейки по пепелищата на някога цветущи села, или по болничните отделения, дето Дружеството за раздаване помощи беше събрало ранените жени и деца, имаше минути, когато човек се изкушаваше да проклина целата идея за въстание, да мисли, че никакво предизвикателство не би могло да оправдае даже и физическите страдания, които се заключават в такава придобивка. Но всички тия разсъждения беха на един чужденец. Те редко влизаха в главите на самите македонци. Не се чуваше никакъв упрек, никакво обвиняване Комитета, никакво съжаляване за едно повидимому напразно положено усилие. В Костурската болница болните в мъжкото отделение, при оздравяването си от болести, причинени от мъчнотии и излагане на суровостите на времето, с възхищение говореха за бъдещите си планове и за борбата, която мислеха да подновят, щом здравето и пролетта представяха сгоден случай.

В Охрид, дето крайната сиромашия и тиранията на албанците са направили българските селени особено убити ду-

---

[1]) Из обемистата му книга „Македония", написана след пребиването му в Македония (1903 г.) като член на Английския благотворителен фонд за раздаване помощи на пострадалото от въстанието население.

хом, невинни и унижени, аз сѫм чувал доста стари хора да заявяват, че ако Комитетѫт издаде заповед за нова борба през летото, те без колебание ще се подчинят на заповедта.

И не беше мѫчно да се обясни това техно поведение. Вековни угнетения са приучили бѫлгарите да страдат. Те едвам седат да разсѫждават за причините, които карат притесните-лите им така да действуват. Те са престанали да разсѫждават и да размишляват. Те могат само да страдат и негодуват. Кол-кото по-добре човек познава македонските бѫлгари, толкоз по-добре той уважа техния патриотизѫм и кураж. Тези добро-детели не се проявяват вѫв вѫнкашен блесѫк и с парадиране. Те са израсли на една робска почва, между едно сдѫржано и немечтателно племе.

Проф. П. Богаевскій.

Живото минало в настоящето.

Турция, която Парижкият конгрес в 1856 г. „нарисува с багрилата и белилата на европейската цивилизация", се зае да сѫздаде щастие на намиращите се под нейно господство християнски народности. Непоколебимо доверие внушаваха на западните дѫржави и общество тѫржествените обещания на това галено дете на великите дѫржави, които го беха взели под своето особено покровителство. Верата, — или, поне, думите за нея, — в искренността и жизнеността на добрите намерения и пожелания беше извънредно голема. Известията за гнета и насилията на милионите християни, които дълги години под ред заливаха с кръвта си в слава на Исляма всички части на Турция, стенанията и терзанията на нещастните страдалци, които не допуснаха измена на заветите на своите бащи и деди, оставяха равнодушна западна Европа, горда со своята хилядолетна цивилизация. Чрез устата на един от нейните видни дѫржавни дейци, Биконсфилд, от висотата на парлаламентарната трибуна се заявяваше, по повод на турските зверства над славяните, че „Източните народи изобщо твърде лесно се разплащат с престѫпниците" *). Трогателно звучи в неговото безметежно спокойствие и безразличие признанието сѫщо и на други дѫржавни мѫже, властители на сѫдбините на тогавашна Европа. Нали именно в тази 1876 год., когато ставаше геройската борба на славяните, угнетявани и терзани за техната преданност на националната идея, Бисмарк говореше, че „Източният въпрос не струва костите макар и на един померански гренадер!"

На западна Европа беше толкова по-лесно да проявява доверие кѫм турските намерения и обещания, че националните стремления на славяните не привличаха кѫм себе си нейното сѫчувствие и поддръжка. Сѫзнавайки своето величие тя в сѫщото време, като че ли забравяше, че не отдавна Италия и Германия преживеха оня славен период на завършване на

*) Английският историк Файф в своята история на Европа за XIX век, като цитира тези думи, отбелезва. че той ги привежда дословно от парламентарните дебати на 10 юли 1876 г.

техното национално обединение, когато най-добрите синове на народа заради неговото тържество пожертвуваха и живота си, и своя имот. Мощният зов на Гарибалди към италианците: — „Аз ще ви дам лишение, болест и смърт, нека, който обича отечеството, да тръгне след мене!", караше, разбира се, гордо да тупти сърцето на европееца. Но когато пред неговия умствен взор се развиваха събития в усоите на Балканския полуостров с неговото чуждо нему славянско население, то свързаните с него пожертвуване и благородни стремежи не затрогваха вече неговата душа. Ето защо отношението на Западна Европа към събитията, които се обуславяха от борбата на турците и подвластните тем народи, се определяше преди всичко от мисълта за най-скорото успокояване, необходимо, за да се обезпечи положението на Турция.

Без да разбират националния характер на борбата, понякога, опасявайки се от него, държавните мъже, ръководители на тогавашния политически живот, беха уверени, че Руското правителство, въпреки предлолаганите негови особени стремления, не ще се реши да излезе самостоятелно. Многобройните нишки, които свързваха Руското правителство с останалите, можеха да бъдат скъсани или при наличността на значителната материална подготвеност на Русия, каквато в действителност немаше, или при очевидното съчувствие на националния характер на славянското движение. Такова съчувствие беше мислимо само при условие на неговата проява в широките слоеве на руския народ. И ето, увереността на западноевропейските държави в принудената солидарност с тех на Руското правителство не се оправдава. Това се обяснява с малкото внимание, с каквото те се отнасяха към жизненото значение на националните славянски стремежи и с пълното неразбиране на това, колко дълбоко съзнаваше тези стремежи руският народ. В октомври 1876 г. под влиянието на властно изразилото се обществено мнение Руското правителство се отказва от колебанията и отстъпките, чужди за интересите на славянството, но изгодни за Австрия и Англия.

Русия, изказвайки своята готовност и решителност да излезе самостоятелно за защитата на угнетяваните славяни, вече с този само факт създава почва, благоприятна за по-нататъшното развитие на славянските национални стремежи. Несъмнено, че само при нейното съдействие, като сила, за която не

можеха да не държат сметка тогавашните велики държави, става осъществимо изясняването на положението, непонятно за останалите държави, отнасящи се с пълно безразличие към националния момент в развиващите се условия. По такъв начин на очакваната в 1876 г. Цариградска конференция руският представител требваше, имайки пред вид не само общоевропейските, но и славянските национални интереси, да обезпечи тяхното признаване. А представител на Русия там бил Н. П. Игнатиев, проникнат от ясното разбиране на действителните и живи начала на свободния живот на всеки от славянските народи на Балканския полуостров.

И действително, Цариградската конференция от 1876 г., благодарение на задачите, които одушевляваха дейността на нейния председател, руският представител и неговото дълбоко познаване на относящите се към тях факти, има особено важно значение в развитието на началото на националността в балканите. Наистина, формално тя, тази декемврийска конференция от 1876 год., се свърши неудачно тъй като турците не приеха изработения от нея порядък и нейните постановления затова не добиха живота. Но, при все това, Цариградската конференция доведе Европа, като цело, към едногласно признание на този факт, че определени и значителни части на Македония са населени с български племе. Колкото и да са далечни от упоменатото признаване достигнатите сега от България резултати, в чието и господство да се намира територията на Македония, несъмнено е, че в момента когато българския народ ясно показа своята вътрешна мощ, като сила, способна да стане държавно единство, за Европа в тоя момент беше очевидно, че значителни маси от българското племе населяват Македония. Отбелезаното постановление на Цариградската конференция от 1876 г. получава голямо практическо значение особено в съвременните десетилетия, когато в правосъзнанието на членовете на международното общение все повече крепне мисълта за националното самоопределяне, като за една от формите на развитието на идеята за националността. Живото минало винаги се запазва в настоящето, като дава оправдание на направлението на неговите стремления и явявайки се като залог на техното осъществяване в бъдащето.

Особенните интереси на Австрия и Англия, кой знае

защо обикновено допускани за тези държави и отричани само за Русия, обуславяха голяма трудност за постигане от Н. П. Игнатиева задачите на представляваната от него държава. Австрия изключаваше в прилагането към славянските области на Турция даже понятието на „местната автономия". В същото време неопределеността на изразите на английската програма за характера на предложените реформи правеше в същия момент невъзможно създаването на българското държавно формиране, макар първоначално и зависимо. Между това към такъв род формиране ясно се стремеше Русия, която разбираше, че в живота на българския народ, заемащ определена територия, се е сложила и окрепнала способността към изказване своята собствена воля. В сблъкновението на противоположните мнения крепнеше и се затвърдяваше истината. Русия, принудена да се съгласи да признае „минимума" на своята програма, с това обръщаше общото внимание в съществуването на големите изисквания, осъществяването на които ще стане възможно, след като се изгладят и примирят противопоположните интереси на отделните държави. Наличността на последните не унищожаваше справедливите по своето същество интереси на България.

Благодарение на фактите и разсъжденията, представени от Н. П. Игнатиев на Цариградската конференция, Европа призна, че, имайки пред вид интересите на България, тя не може да остави извън нейните граници частите от Тракия и Македония, населени с българи. Ако и да се считаше балканския хребет като географическа граница на България, то вниманието на конференцията беше привлечено към онзи съмнен факт, че етнографската граница на България се простира значително по на юг, обхващайки две трети от Македония и Тракия. Правилността на гледището на руския представител беше тъй очевидна, че даже Англия, винаги упорно поддържаща Портата, се отнесе с голямо внимание към мислите на Н. П. Игнатиев. Наистина, политически съображения определиха приемането от Цариградската конференция да се раздели България на две области. Но и двете в своята съвокупност образуваха единна България. Колко е характерно в това отношение онова място от протокола на заседанието на Цариградската конференция от 18 декември 1876 г., където ние четем следното: „Руският посланик предлага на вниманието

ХРИСТО УЗУНОВ

от Охрид — много известен революционен организатор в Охридско. Главен началник на въстанниците в Охридско и Стружко през 1903 г. На 24 април 1904 г. самоубил се заедно с 13 души другари в с. Цер (Битолско).

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

БОРИС САРАФОВ

от с. Либяхово (Неврокопско). Един от най-прочутите македонски революционери. Член в главния въстанически щаб през 1903 г.

СЛАВЕЙКО АРСОВ

от Щип. Дългогодишен Ресенски войвода; взел живо участие въ въз-станието. Загинал в сражение с турска войска през 1905 г.

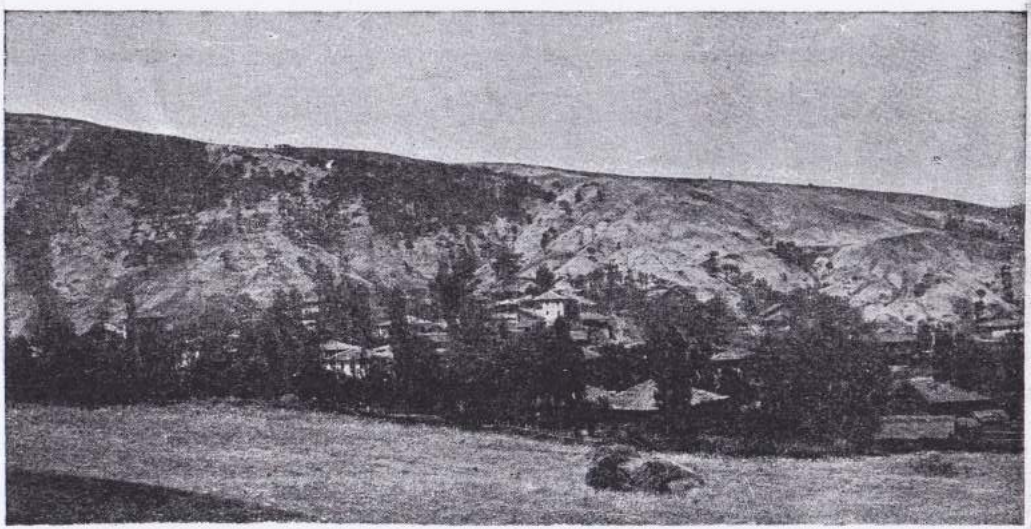

Село Елха (Ресенско), при което на 11 авг. 1903 г. стана силно сражение между 2000 турска войска и 200 възстаници, предвождани от Сл. Арсов, С. Олчев, П. Стрезов и др.

на събранието две карти на България, на която са изобразени две провинции, които трябва да бъдат организирани . . .“ Да! две части на единното понятие на България!

Единството на страната, органически свързано с еднородността на населението, никак не се нарушаваше от нейното административно деление на две области. В постановленията, представени на Цариградската конференция тези области са очертани по следния начин:[1]) „От долеуказаните територи, ще се образуват, съгласно приложенията към настоящата карта, два вилаета (провинции), които ще се управляват по ред обозначен по-нататък“. „Източния вилает с главен град Търново ще се образува от санджаците: Русчук, Търново, Тулча, Варна, Сливен, Пловдив (с изключение Султан Ери и Ахъ Челеби) и каазите: Лозенград, Мустафе-Паша и Казълагач“. „Западният вилает с главен град София, ше се образува от санджаците: София, Видин, Ниш, Битоля (с изключение на двете южни каази), части от санджака Серес (три северни каази) и от каазите: Струмица, Тиквеш, Велес и Костур“. Н. П. Игнатиев в своите записки отбелезва, че България, макар и разделена по такъв начин на две области — западна и източна, — е била несравнено по-обширна, отколкото по Берлинския договор и нейните граници почти не се различават от толкова осъжданите в Европа[2]) граници на С.-Стефанския договор. „Салисбюри, четем в същите спомени, се е подписал под искането да се създаде обширна България, която да се простира до Родопските планини и Егейското море, заедно с руския посланик и

---

[1]) Както е известно, Цариградската конференция се предшествуваше от съвещанието на посланиците на великите държави, които изработиха ред предложения, които требваше да се приемат от Турция. Собствено за Цариградска конференция требва да се сметат съвещанията, открити на 23. XII 1976 г. с участието на Турция. Но несъмнено, че колективното мнение на Европа беша установено на поменатите прелиминарни събрания, които се състояха от 11 до 22 дек 1876 г., които, по такъв начин, само те запазиха за Европа своето практическо значение, след като Турция отхвърли направените ú предложения.

[2]) Посочването, че се осъждаха границите, постановени от С.-Стефанския мир, разбира се, включва в себе си горчивата ирония, толко по-силна, че тя е свързана с напомнянето за Цариградската конференция, която Европа, като цело, след продължително и обстойно обсъждане тържествено се изказа за същите тези граници, за техната справедливость.

заплашвал турците с всички сили на своето красноречие и негодуване, ако не се приеме това предложение..."

Доста знаменателни са възраженията от страна на турците, с които те излезоха на конференцията против предложението за новото административно деление на турските области. Те твърдеха, че това разделение обединявало целия български народ и му давало изключително господствующе положение върху заеманата от него територия. Турците настойчиво се домогнаха, щото европейските представители да се откажат от това деление, толкова повече, че България в състава на Турската империя никога не е представлявала от себе си, като цело, особена провинция. Политиката на Дивана, насочена към това, щото да накара да се забрави всичко, което напомняше завоеваните народности, унищожи в Европейска Турция самото название на България. Новата отоманска конституция, провъзгласяването на която беше приветствувано с топовни залпове на 23 декември 1876 г. в деня на откриването на Цариградската конференция, унищожава, говореха турските пълномощници, поне в областта на управлението, каквито и да са етнологически различия между всички поданници на султана, различия, които беха източник на толкова нещастия за държавата. Затова отоманското правителство иска не раздѣлянето на раси, а техното сливане. Несъмнено, че настойчивото желание на Турция да се откаже от предлаганото административно обединение на българското население, свидетелствува за разбирането на турците, че в същината на обществения живот на новите провинции са положени действителни основи на рационалното развитие и преуспеване на българите.

По такъв начин, напълно прав е Н. П. Игнатиев, когато в своите записки, характеризирайки делото на Цариградската конференция, той говори: „Пълната несъстоятелност на целата източна политика на западните държави от времето на кримската война и мнимите турски либерални реформи, а също и плановете на млада Турция, ръководена от английски агенти, беше тържествено показана и призната от събранието на представителите на европейските държави". Същата мисъл се изказа от него, когато в качеството на председател на прелиминарните съвещания на Цариградската конференция той закри техните заседания. „Нима руският посланик не намира

удовлетворение в това, че той може да твърди, какво резултатът на съвещанията съставлява за Русия крайния минимум на исканията, — предявяването на които тя счита справедливо и необходимо за благото на християните на Изток?" „Този резултат, вече не представляващ пожелание на една или друга държава, не изразяващ лична и отделна програма, се явява общо дело на велика Европа!"

Но понеже за Русия и славянските народи успехът достигнат в 1876 г. е само минимум, чието развитие се определя от ръста на националните интереси на славяните, и понеже историята на последното столетие свидетелствува, че тези интереси не се забравят, то делото на Цариградската конференция представлява от себе си онова живо минало, което запазвайки се също и в настоящето, не може да изчезне, а рано или късно отново ще привлече към себе си признанието на Европа, което бе дадено почти преди половина век.

Проф. Д-р Ив. А. Георгов

Един дребен спомен за илинденското въстание.

Към средата на м. октомври 1902 година избухна въстанието в Горноджумайско, предизвикано както от турските жестокости вършени над мирното население особено в пограничните тогава на България краища, така и от агитациите на така наречения върховен македоно-одрински комитет в България. С това въстание захванаха ония сериозни движения в Македония, за които вътрешната македоно-одринска революционна организация, основана от Дамян Груева и Гоце Делчева, бе подготвяла систематично и усилено македонското българско население, и които най-накрая доведоха до балканската война за свободата на Македония.

Това въстание собствено не бе никак по желанието на вътрешната организация, която не смяташе почвата за сериозно въстание добре подготвена и населението достатъчно организувано за решителната борба. Ала събитията излезоха по-силни от желанията и разбиранията на революционната организация и въвлекоха и нея в настаналия водовъртеж. През есента вече захвана да става явно, че развитието на работите ще увлече в борбата и по-предпазливо действуващата вътрешна организация.

Поради тия условия ставаше положително едно разбирателство между двете организации, които стоеха уединени и действуваха поотделно, — та чрез задружни усилия да се постигне по-лесно целта, която можеше да преследва една по-сериозна въстаническа дейност. Водени от тия съображения, ние с г-на Милетича решихме късно през есента на 1902 година, след като генерал Цончев се бе върнал ранен от горноджумайското въстание, да се срещнем с главните тогава личности на двете македонски организации и да ги сондираме, дали не биха могли да се разберат за по-нататъшно съвместно действуване. Най-напред се срещнахме със Гоце Делчева, с когото аз се бех запознал неколко месеца преди това на една случайна среща на улицата. Намерихме го в едно помещение на улица Мария Луиза под джамията, дето беше мисля и редакцията на издавания тогава от Никола Наумов вестник. Като му изложихме своите мисли върху бъдещето

развитие на македонските работи и вжрху нуждата от едно изравнение на разногласията между дведе организации, за да може на пролет да се излезе с общо действуване, Делчев ни отвжрна, че той много добре познава Цончева и е убеден, какво те не ще могат се разбра с него, заради това той и не желае да зима никакво участие в сжвместни срещи с него. „А вие, които наверно не пазнавате Цончева откжм тая страна, можете да продължите своето начинание, на което аз нема да се противя," И той наистина изпрати като представител на вжтрешната организация на тия срещи Сава Михайлова. Генерал Цончев се обиди от това, дето сам Делчев не пожела да земе лично участие в срещите и проводи на тех свой второстепенен представител. Та постепенно и той се оттегли от тия срещи, които ставаха доста често в разни частни кжщи.

Между това сжбитията в Македония се развиваха с усилен вжрвеж и накараха вжтрешната революционна организация да земе решение в конгреса, станал на 22 април в Смилево, щото и тя да встжпи в решителна явна борба с турската управа, като определи и датата на вжзстанието, което обаче не биваше да бжде повсеместно, защото требваше да се ограничи само вжрху два вилаета, солунски и скопски, вжв бунта трябаше да земе участие не цялата революционна маса.

Като наближи денжт на общото вжзстание, Илинден, 20. юли, задграничното представителство на вжтрешната организация в София намери за добре да предупреди един-два деня преди това както бжлгарското общество в княжеството така сжщо и правителството за готвеното вжзстание. С тая цел в сжбота на 18. юли мисля се свика сжбрание от видни македонци и общественици в университета в аудитория № 12, дето г. Хр, Матов даде едно кжсо изложение на сжображенията, които са накарали вжтрешната организация, да влезе и тя в явна борба с турската власт. В сжщото време представителството уведоми писмено за предстоящето вжзстание и правителството.

В понеделник на 21. юли ние с г. Милетича се явихме по тия работи и пред тогавашния министжр-председател и министжр на вжншните дела г. Рачо Петрова, който прие цялата история с недоверие. Но тжкмо в това време — беше можеби около часа един — донесоха на министра от сжседната стая неколко официални депеши, в които именно се сжобщаваше,

че в Македония внезапно сж избухнали сериозни смутове, че цяла Македония е пламнала, че очевидно телеграфическите жици навсякжде сж прекжснати, та не се знае какво става вжв вжтрешността на страната. Тия известия естествено промениха настроението на министра спрямо сжобщенията на организацията, които той тогава зимаше за самохвалство и блжф.

Веднага след обед, вече кжм $2^1/_2$ часа, отжрчах да намеря г. Никола Наумов в редакцията на вестника му, която се намираше, както споменах, в сжщото помещение, дето имахме срещата с Делчева, и да му сжобща тия новини, та да ги пусне в обществото сжс специална притурка на вестника си, което и той стори.

При г. Наумова сварих и Чернопеева, който пламнал от вжзхищение, като чу известията, едвам се стжрпи да дочака края на разказа и с лжвски скок — спомням си много добре сцената — грабна шашката си и отжрча навжн.

С. Радев.

Великите сенки[1])

На днешния праздник ние бихме желали да призовем лика на всички, които приготвиха и сѫздадоха подвига на 1903 год.; но голем, без мерка е незнайния им брой, и само поета ще може да вѫзпее тяхната безименна слава.

А тия, имената на които най-громко звучеха, не са помежду ни. Един подир друг паднаха от вражески куршум. Гоце Делчев, Даме Груев, Борис Сарафов, Пере Тошев. Кѫм тях отива сега неотразимо моята мисѫл и образа им е пред очите ми.

Делчев бе един праведник — с кама в пояса. Легендата го представлява като една бесна хала — и наистина, никой не бе равен нему по смелост — но в неговата природа преобладаваше мечтателността. По призвание той бе роден за апостол. Такѫв бе и по мисѫл. Всички угнетения будеха бунт в душата му; всички крайни бленове за преустройство на обществото му изкушаваха ума. Една безспирна струя от разностранен идеализѫм бликаше в него. Но това чедо на Кукуш бе разбрало, че преди всички идеали вѫрви тоя идеал: да бѫдеш член на една свободна народност в една свободна земя. И без да одуши в себе си социалните пориви, той бе в Македония революционер като бѫлгарин.

Делчев и Груев беха близки сѫтрудници, но нямаха прилика помежду си. Груев бе жив и ясен ум, с остѫр усет за действителността, чевръст в своето слово, сѫс много гѫвкав похват за практическа работа. Неговата агитаторска способност бе безподобна. Беседите му блестеха сѫс здрав смисѫл и хумор. Никой не е влиял с ума си колкото него. Само така се обяснява необикновеното влияние на тоя революционер — който не бе войвода.

Споменѫт от Борис Сарафов е толкова жив, че за него нема нужда от много думи. Неговата личност беше е и сега легендарна. Не само в Македония, но и в всички бѫлгарски земи, в цяла Европа, дори в Америка, името му се носеше при живе с громка гласност, а след смѫртта му, остана

[1]) Изъ „Вестник на вестниците", издаден по случай 15 годишнината на Илинденското възстание.

като героическо олицетворение на македонската революция. Сарафов наистина имаше всичко, за да представлява с блесѫк едно народно уважение. Беше човек с могѫщ темперамент; беше сѫздаден, за да води хора и маси; беше, освен туй, надарен с тая редка Божия дарба: да се нрави с своята пленителна сѫобщителност, с жизнерадостта на своя дух, с тоя вид на смела и красива храброст, която личеше в него и неотразимо действуваше на всички. „Човек со звезда", казваха за него в Македония, т. е. човек предопределен за да командува. Това е най-верното обяснение за популярността на Сарафова — популярност изключителна, която направи смѫртта му всенароден траур и сѫбра подир ковчега му целата столица.

Пере Тошев е, между най-големите македонски дейци най-неизвестния. Той живя в самота и умре незабелязано. Неговият тих и меланхоличен образ е, обаче, пѫлен с редко и скѫпоценно очарование. У никой от сѫратниците му вѫтрешния живот не бе тѫй чист, сѫсредоточен и изобилен с нравствено богатство, както у него. Руската литература бе упражнила вѫрху му много силно влияние, но и в основа той имаше всичките черти на една хубава славянска душа: доброта, нежност, вкус кѫм сѫзерцателен живот. А заедно с това — като истински славянин — и един утенѫк на безволие, който спѫваше неговото дело и ограничи влиянието му само в духовните сфери на македонското движение.

Тия четири образа не са всичко, което е дала революционна Македония. И между умрелите и между живите има големи фигури, които ще смаят историка. Но нашата идея не бе да дадем една пѫлна галерия на портрети от македонското дело, а да вѫзкрѫсим за миг спомена за най-великите негови труженици.

Хр. Коцев.

Пред прага на 1903 год.

Кой можеше да вярва, че само след 10 непълни години революц. организация (замислена, основана и така планомерно разширена по цялата страна, щото уверено можеше да се каже, че немаше ни едно село, ни една колиба, ни едно овчарско търло, дето да не бе влезъл нейния пръв и вдъхновен апостол Д. Груев или некой от неговите другари) ще стигне в своето развитие до там, щото да може сериозно да се мисли и говори, че е дошел веч последния час, когато ще трябва тя да хвърли ръкавицата на турската тиранска управа и ще излезе на явна борба, борба на смърт и живот с вековния враг? Тоя час беше една длечна и невидима точка в пустото, безбрежно пространство; към която с вихрен устрем летеха всички членове на тая организация и никой още не можеше да каже, че е наближил и ясно веч вижда, как точката расте пред очите му, очертава се и взима определен образ. При все това всички тичаха като луди към нея, защото им беше казано от боговдъхновени пророци и апостоли, че именно от там ще изгрее слънцето на свободата. Явяваше се понекога мираж на небосклона, който вдодушевяваше с небивал възторг изморените, подпалваше сърдцата и придаваше нова сила и енергия на изпадналите духом и тялом, но скоро миражът се изгубваше и хвърляше в отчаяние ония, които с последни усилия се напъваха да стигнат до него. Мнозина оставиха костите си и станаха жертва на тоя луд устрем в борба непосилна с разни и непреодолими пречки и стихии, други останаха да поемат дъх при някой оазис, за да продължат по късно с пресни сили, а трети безспирно кретаха напред. . . .

Аз и Тодор Лазаров бехме от ония, които беха по неволя спрели да си починат малко. След като излежахме присъдата си по 4 год. в затворите на Щип, Скопие и Прищина по повод атентата върху живота на предателя от Винишката афера, Георги Иванов, Хилми паша благоволи да ни изпрати на заточение. . . в Солун, във огнището на революцията. Радостта ни беше неизказана: след 4 год раздяла, след толкова лишения, мъки и терзания ние пак бяхме честити да излезем на бял свет, да се видим с другари мили и да тръгнем рамо до рамо с тях.

Точно срещу Коледа 1902 год. ние стигнахме в обетования за нас гр. Солун. Късно вечерта другарите узнали, че сме пристигнали, изпратиха при полицията В. Мончев, който държеше хотел „Вардар", да ни стане гарант, за да ни освободят съвсем. Пуснаха ни под строг полицейски надзор — да се явяваме всякой ден пред полицията, за да засвидетелствуваме своята верноподаност към властта на Султан-Хамида. Но всеко чудо за три деня: неколко деня на ред ходихме ние и се явявахме пред полицейския, който бе задължен да държи сметка за нас; изкумявахме се пред него като млади булки, направяхме по едно елегантно темане, а той ни изглеждаше и казваше малко ядосан: „Хайде гидже!" Рой спомени минаваха през ума ми всеки път, когато влизахме в този великолепен хокюмат (правителствен дом), дето също бех лежал в затвор по повод убийството на сърбоманина Пейчиновски. Като видехме, че полицейския се мръщи, кога му се явяваме, почнахме през ден и след това съвсем престанахме да го безпокоим, па и той ни забрави и остави на мира. Тук научихме, че преди няколко месеци са били освободени от Подрум-кале (на брега на Мала-Азия) нашите другари: Матов, Татарчев, х. Николов и др. членове от Централния комитет в Солун и порано арестуваните още от Винишката афера: п. Арсов, Развигоров, Даскалов, Мирасчиев и др. Те всички беха екстернирани в България, отдето някои от тех влезоха изново със чети. Понеже членовете на стария Централен комитет беха всички заловени и изпратени на заточение, нуждата бе повикала на помощ водителите от противния лагер и по тоя начин се бе наложило толкова желаното положение и се бе турило точка на кървавото гонение между „върховисти" и „централисти". В новия Централен комитет влизаха учителите: Гарванов, Д. Мирчев, Ст. Мартинов и др. Ние бехме посрещнати братски първия нови другари, с които по-рано бехме на нож за пустата амбиция, кой да диктува — Върховния комитет от София или Централният от Солун. Поели те ръководенето на Вътрешната организация, скоро се беха проникнали от духа и методите на първите нейни водители и почват със същата упоритост да защищават нейният основен принцип, който гласеше: „всекой без разлика на вера и народност може да бъде член на организацията, до като е вътре в страната. Напусне ли страната, той престава да се счита член и губи всички права

и задължения, освен ако е упълномощен за някоя работа." Така те се убеждават в правотата на своя принцип (който порано не искаха да признаят и държеха страната на Върховния ком.) и дори открито се обявяват против довчерашните си съмишленици, които искаха отвън да дирижират и командуват.

До като ние стояхме в затвора организацията бе продължила своя развой и бе отишла много далеч. Като се освободихме, ние останахме удивени от нейния ръст: оставихме я дете, което едвам бе почнало да бръщви и пристъпваше с риск на всека крачка да падне, а я намерихме порастнала и възмъжала да върви смело напред. Организационният период бе веч минал, той бе заменен с фазата, през който се формуваха, четите, нелегалните борци. Делчев в 3—4 год. бе сполучил да организува и дисциплинува съгласно целите на революцията по няколко чети в всекой райн. Тия чети беха задали такъв страх на турците, че те не смееха да излезат вън от градовете, да отидат на работа по къра или да обходят чифлиците си. Беговете беха оставили земята на благоволението на своите момци (роби): немаше вече яйца, кокошки, масло, млеко, агнета и пр. всекой ден да се влачат от село во боговия конак, за да се правят баници, халви и разни ястия, та да се гощават до пресищане ханъмките и беговите чуматари, а момците в село да ходят голи, боси и да се хранят с ръжен, чер и пълен с сламки хлеб и да не смеят едно яйце или едно пиле да изедат без знанието на кехаята. За селяните пък четите беха крило: имаха ли нещо мъка от бега или от неговия кехая, от пъдаря или от друг некой изедник, достатъчно беше по едно пиленце да изпратят хабер на войводата и на другия ден последния час за тоя изедник удряше — четата го очистваше и пращаше да дава сметка за греховете си на Мухамеда. Така довчерашните роби бяха станали пълни господари на земята си, на плодовете от своя труд, на живота и честта си, а господарите — черни роби. По некога докривеше ли некому от селяните, той не чакаше да дойде четата, нито пък отиваше да се оплаква, а сам на часа си виждаше сметката с побеснелия притеснител и тичаше да търси прибежище в редовете на четата. Така четите послужиха и като ядка за бъдещите боеви кадри на организацията и толкова много обременяваха, не само на брой, но и по състав, щото почнаха да стават мъчно подвижни и потерите

лесно ги откриваха. Ето защо бяха зачестили сраженията и срещите на четите с потерите през 1902 г., а особено много през пролетта на 1903 г. Тия срещи и сражения пропиждаха от селата, при които ставаха, по неколко десетки мъже в редовете на четите; легалните дейци по градове и села, подозрени от полицията, бързаха да намерят прибежище в четите; разните атентати и терористични действия предизвикваха през 2 през 3 месеца афери ту тук, ту там в страната и в резултат затворите пълнаха, а които сполучеха да избегат, тичаха право при районната чета. Па като прибавим отгоре на това и инсценираното въстание — недоносче през есента на 1902 г. в Джумайско, изкуствено подигнати от върховистите, които беха господари само в тоя край, обиските и гоненията, които остави след себе си това въстание, картината на положението, което завеща 902 год. на 903 г. ще стане още по-ясна.

Ето в такъво положение заварихме ние организацията след 4 години и въпросът — дали да се прави въстание или не — се налагаше сериозно и от четите и от населението, което бе почнало веч масово да бега в Америка.

За да се разгледа и разреши тоя въпрос, Централния комитет бе свикал през коледните празници на конгрес в Солун всички по-първи легални ръководители от Македония. От Одринско представител на конгреса беше В. Думев. Пристигнали беха от всички краища на Македония делегати около 30 души. Полицията, колкото да беше на щрек, не можа да подуши и да подозре едновременното идване на толкова учители в града, защото само 1 - 2-ма не беха учители.

Не разполагам с никаква архива, нито с некакви бележки от това време, за да изброя имената на всички делегати. Ето имената, които помня: Ив. Гарванов, Д. Мирчев, Сп. Мартинов, Лозанчев, Хр. Коцев, Т. Лазаров, Д. Саракинов, Л. Димитров, В. Думев, Ингилизов, Ганчев, Ращанов, Димитраков и др. Тук треба да забележа, че опитът ни научи да не държим никаква архива, нито да носим бележки с себе си: кореспонденцията се събираше и през 2—3 месеца се изпращаше по австрийската поща в София до представителите на организацията.

Конгресът се откри на първия или на втория ден на Коледа от председателя на Централния комитет, Ив. Гарванов, в една стаичка на първия етаж на мъжката гимназия.

Между делегатите най-меродавен по въпроса беше Лозанчев, битолският делегат. Всички един по един без пререкания и дебати се изказаха върху сложения въпрос, всекой по отделно разправи, в какво положение се намира представлявания от него район, с колко боеви хора разполага, с колко пушки, какво е настроението изобщо и пр. Най-накрай констатираха се и се подчертаха следните положения:

1. Битолският район, в който влизаха всички райони на запад от Вардар, разполагаше с повече от 7 хил. пушки.

2. В районите на изток от Вардар поради честите афери и обисковите, на които беха подложени след Джумайското въстание през тая год., много малко оръжие беше останало.

3. Делегатите от Битолския район настояваха непременно да се извърши една акция, която да има изглед на въстание, защото се страхуваха, че скоро обисковите ще се разширят и оттатък Вардара или пък ще станат разкрития и афери, които ще ги лишат не само от готовото оръжие, а и от хора. Освен това те изтъкнаха, че и самото население вече не може да чака, губи търпение и заявява, че ако не се прави въстание и това лето, нема защо да чака, а масово ще замине по работа в Цариград и Америка.

4. Делегатите отсам Вардара заявиха, че и в техните райони желанието за въстание е общо. Колкото за оръжие, те се надяваха да си го набавят в едно кратко време, понеже сж по-близо до България, па и четите, които ще навлезат оттам, за да вземат участие в въстанието, ще им донесат оръжие и припаси.

5. Председателят Ив. Гарванов докладва, че са били заловени възвания изпратени от върховистите, с които се канеше населението да се готви на пролет за още по-голямо въстание. Това изненада всички делегати на конгреса, които с очите си видеха тия възвания. Те не можеха да се начудят на престъпната мания у върховистите да подигат въстание отвън, без да питат населението желае ли, готово ли е, без да са се погрижили те отвън поне да му набавят оръжие за отбрана, ако не и за борба, без да държат смятка за впечатлението, което ще направи такъво едно въстание отвън с нахлуване на чети, а не отвътре от самия народ и най-после без да жалят за сечта и разорението, на които ще бъде подложено населението.

След всичко това, сложи се въпросът по принцип — да се прави ли въстание или не и се даде на гласуване. Гласуваха всички да се прави. Само един делегат гласува против въстанието. Това беше Серския делегат Л. Димитров. Но след като се реши въпросът по принцип и той заяви, че с парите, с които разполагат ще побързат чрез четите да си набавят оръжие, до като се прогласи въстанието. Още тогаз значи, Серчани беха на противно мнение, толкоз повече, че и сам главният войвода и организатор на всички чети, Г. Делчев, който си бе избрал за свой район Серския, беше против въстание и само за анархични акции. Това се знаеше от разменените писма между него и централния комитет. Сам той лично не беше на конгреса, нито пък Д. Груев, който беше на заточение в Подрум кале. Създателите на организацията, значи ги немаше тъкмо, когато се решаваше съдбата на тая организация и на Македония.

Тук ще припомня, че 4 год. по-рано по настояване на ръководителите в Щип, Централният комитет, в който влизаха Матов, Тошев, Татарчев, х. Николов и др. пак тъй беше решил да се направи въстание само в Щипския район. Тогаз Даме и Гоце се противопоставиха и решението на Централния комитет се отмени. Не зная, дали и по-късно не се е взимало решение за въстание, но имаше веч създадено настроение въпре и вън от Македония, че Централния комитет не мисли никога да прави въстание.

Оставаше да се реши след това, какво требва да бъде въстанието — масово, всенародно или партизанско. И по тоя въпрос не станаха пререкания: всички едногласно решиха въстанието да бъде партизанско, т. е. по-голями части да развеят знамето на революцията в Битолския край, а населението да си гледа полската работа, едно за да не стане товар на четите, ако рече да тръгне с тях и друго, за да не се провини пред турската власт и да се изложи на сеч и огън. Обаче, решението си остана на книга: населението още първият ден на въстанието заряза работата си и масово избяга в гората при четите от страх да не бъде нападнато и изклано от турските диви пълчища. Предвиждаше се и в районите отсам Вардар да се подигне въстание от четите, които ще нахлуят още в първите дни от България, дето с хиляди бежанци се скитаха немили-недраги и чакаха с нетърпение да чуят, че

тяхната родина е вече развяла кървавия байрак за разплата с вековния враг. Гонеше се целта по тоя начин да се даде повсеместен вид на въстанието, т. е., че народът в целата страна се бунтува и иска свобода и второ да се помогне на въстаниците в Битолско, като се попречи на турските войски да се съсредоточат изключително ь тоя край и по-скоро, и по-лесно да потушат въстанието. Това предвиждане също така не можа да се изпълни точно, както се проектираше, първо, защото България, на която се възлагаше най-големата надежда, турна кордон от войски, които две седмици не позволиха ни пиле да прехвръкне през границата и по тоя начин попречи на четите да нахлуят навреме и да изпълнят своето предназначение и второ, непредвидени събития, като атентатите в Солун и убийството на Г. Делчев, попречиха на районите отсам Вардар да се приготвят. Арестите и обиските по повод Джумайското въстание още не беха престанали, почнаха се нови, повсеместни, вследствие на които и малкото оръжие, което бе останало в тия райони, се прибра от големите турски потери. Не малко допринесоха за това и честите сражения на четите с тия потери през пролетта на тая година. Ето защо в Скопско, Щипско, Струмишко и Солунско не можа да се направи въстание, и вместо това на местните чети бе възложена задачата да извършат атентати по линията Солун — Битола и Солун—Скопие. Само в Пиринския край съединените чети на върховисти и централисти можаха да подигнат въстание и да отвлекат вниманието на турските сили от Битолско. Един месец след това обяви се въстание и в Одринско. Само Христо Асенов, внук на х. Димитър, още първия ден разве знамето на революцията в Енидже-Вардарско, но биде убит от своите другари, че тъкмо тоя ден, когато повикали попа в черква да освети и благослови знамето, той накарал попа да го венчае с една учителка, четница. Трите сгрупирани чети от тоя край се разделят след това и почти нищо не извършиха.

От казаното до тук става ясно, защо и тая година не е могло да се отложи въстанието; кои са били непреодолимите причини, които накараха делегатите на конгреса да вземат такова решение, което по-късно се одобри и от Д. Грузев и Г. Делчев. След като се виде несполуката, клането, пожарищата и разорението, мнозина не одобриха въстанието: че то не трябало да става, че било прибързано и несбми-

слено, че момента не бил избран, че не било подготвено и пр. Разправяше се, че Централния комитет превишил правата си, че не е можал да прецени момента и отговорностите, които поема с авантюрата, в която щеше да хвърли страната, и че не е можал да предвиди грозните последици и несполуката. Аз нема да отговарям и да доказвам, че въстанието се наложи от условията и съображенията, които изброих по-горе; че не Централния комитет го наложи, а нему го наложиха външни и независещи от него фактори, и че и тая година Централния комитет не мислеше да взема решение за въстание, защото знаеше, че то не е подготвено, както треба и си даваше ясна сметка за всички възможни резултати; но средата, атмосферата и други странични влияния, вкупом взети, беха посилни и той се подчини. Пък и много лесно е да се говори и критикува, след като се видят резултатите от известна инициатива.

Историческа истина е, че никое друго въстание не е било тъй добре подготвено и водено; никое друго не е имало по-добри и по-силни бунтовници; никой друг народ не може да се похвали и гордее с такава повсеместна, всенародна революционна организация, толкова добре дисциплинувана, с толкова рисковани и страшни атентати, сражения и акции; никоя друга не е била снабдена с такива модерни средства за борба и при все това всички други съ постигнали в края на крайщата цѣлта си, само нашата, най-съвършената революция, не донесе очакваната свобода. Истина е още и това, че никоя революция сама с свои сили и средства не е извоювала свободата, за която се е борила, нито пък тая свобода е била непосредствен резултат на тая борба. Босна и Херцеговина напр. се освободиха не веднага след въстанието, а след руско-турската война; Крит също получи автономията не след въстанията, а след войната между Турция и Гърция; Армения, която се бе обърнала на пустиня от кланета и въстания се сдоби с свобода едвам сега след всемирната война; България дължи своята свобода не на въстанието от 1876 год., а на руско-турската война и ако не бе тая война, въстанието днес щеше да се проклина от всички, вместо да признават, че то е дало поводът да се намеси Русия. Криво ли е нашето въстание, че не сполучи да пробие оная мрежа от заплетени интереси на близки и далечни, на малки и велики държави

НИКОЛА КАРЕВ

от Крушово — войвода и организатор. Душата на револ. дело в Крушовско. Член в щаба на въстаниците в Крушово.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

ПИТО ГУЛЕВ

влах, от Крушово. Един от най-юначните водители на чети през въстанието. Загинал сражавайки се срещу многобройна турска войска на „Мечкин-камък" до Крушово.

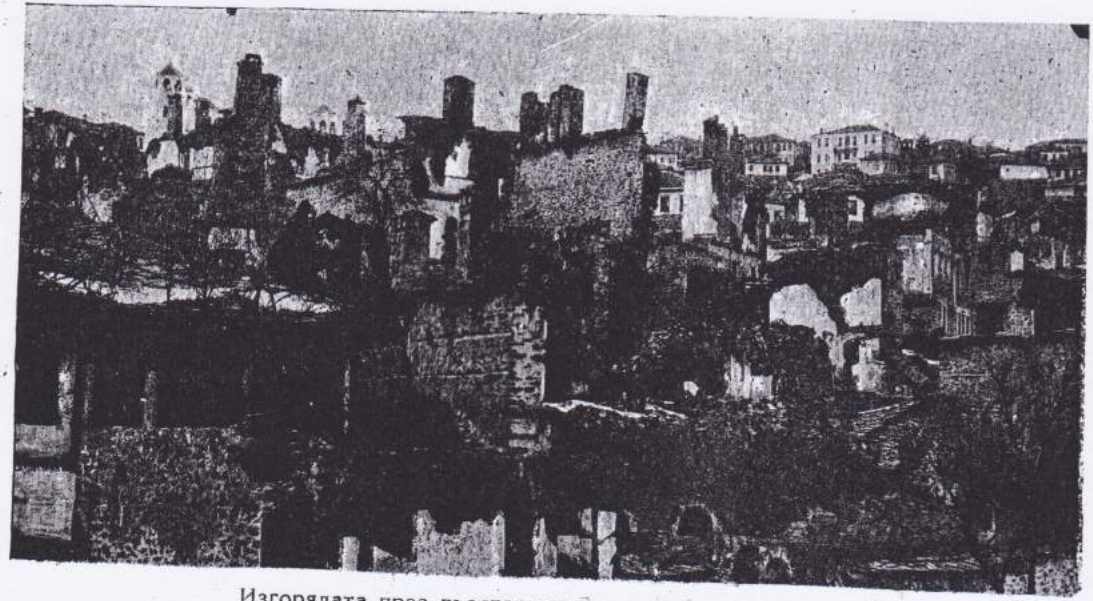

Изгорялата през възстанието част на гр. Крушово.

с своята формула „Македония за македонците“ и с своя девиз — автономията, против която се мислеше, никой, дори ни сърби, ни гърци не ще смее да се обяви? Криво ли е то, ако не можа да стопли оня леден егоизъм на дипломацията или да предизвика намесата на България? Но да се не забравя, че и то в края на краищата щеше да се увенчае с успех, защото след мюнгергските реформи, които се дължат на него, дойде Ревелската среща, на която бе уговорена между руския цар и английския крал автономията; обаче, младотурците я осуетиха с своя „хюриет“. Нека се не забравя най-после, че то е първопричината на войната през 1912—13 год. и че тогаз Македония се освободи от турците и би се сдобила с автономия, ако България имаше по-умни държавници. Но да не губим надеждата: въпросът още не е разрешен и докато не се разреши, както го изисква правдата, мир нема да видят ни гърци, ни сърби, ни българи, ни цяла Европа. Събитията непременно така ще се развият, щото рано или късно ще донесат автономията и тогаз всички ще почнат да празднуват Илин-ден, да славословят неговите автори и да дигат паметници на падналите в тая неравна борба.

Един съществен упрек остава — централният комитет и конгресът требаше да почакат и изберат друг, по-благоприятен политически момент, когато намесата на България би била най-възможна и най-сигурна или поне дипломатически въпросът да бе подготвен и узрел, за да се наложеше на дипломатите. Верно е, че организацията не си правеше илюзията, че сама с свои сили и средства да съкруши една империя, каквато беше Турция и да извоюва автономията. Тя знаеше, че само ще подпали огъня и че после България сама или в съюз с Сърбия и Гърция, или пък великите сили ще се притекат да гасят, за да се не пренесе пожарът и в техните държави. Тя най-голема надежда полагаше на България, сядейки по аналогия — както Сърбия не можа да се въздържа и се притече на помощ на възстаналите свои еднородци в Босна и Херцеговина; както Гърция се намеси в помощ на критяните, тъй и България не ще може да се въздържа; зер, братското чувство не може да бъде по-слабо у българина. Обаче, право казват французите: „la comparaison n'est pas raison“ — аналогията не е доказателство — България, за големо наше съжаление, не помръдна. Тя плаваше

тогаз по водите на руската дипломация, която бе продала Македония на сърбите. Тогаз беха на власт цанковистите начело с Данев, който се гордее с фразата, че ключовете на външната политика на България требвало да стоят в Петроград. Още от турско-гръцката война през 1897 год., организацията даде на българското правителство да разбере, че тя съществува и каква цел гони. През цели 6 години правителството на Стоилов и Данев не си даде труд да помислят, че тая организация един ден ще иска да действува и може би тоя ден ще й бъде наложен.

България предпочете да гледа сеир, защото на Фердинанда не изнасяше да се бие за автономията. Той си даваше вид, не е против автономията, а в същост правеше всичко да разбие силата на Вътр. организация, която бе станала фактор и можеше да му побърка сметките. По-послешните събития доказаха, че това подозрение е било основателно.

По-горе обясних защо Центр. комитет не можеше да предотврати и отложи въстанието, а между другото той бе принуден да вземе решение за въстание и от позива на върховистите, които несъзнателно, може би, вършеха това, що беше в интереса на политиката на Фердинанда, който един път през 1896 год., използува въстанието отвън и биде признат от Турция за княз на Съединена България. От такива въстания той не се боеше, защото, когато пожелаеше, можеше да ги потуши, както направи и с реченото въстание през 1896 год., вследствие на което организаторът Китанчев умре от пукване на сърдцето. Пукна му сърдцето от мъка, че наивно се бе подвел да пролее кръвта на толкова хора не за свободата на Македония, а за признаването на Фердинанда. До край тоя фатален и за България, и за Македоня монарх, остана верен на своята политика по македонския въпрос. И сменяването на Данева с Петкова е било проста диверсия — да придаде на България по-заплашителен вид . . .

Преди да свърша, длъжа да разправя нещо и върху въпроса: защо конгресът предпочете партизанското въстание пред анархичните акции, партизанин на които беше Делчев. Съображенията беха тези: анархичните акции се гледаха с лошо око от външният свет — четите, които извършваха тия акции, се наричаха бандити и размирници, срещу които Турция имаше пълно право да действува както знае. Ефектът

щеше да бѫде много неблагоприятен за каузата на Македония: вместо сѫчувствие и застѫпничество, щехме да си навлечем отвращението и презрението на обществ. мнение в Европа. Напротив, ако на четнишките действия се дадеше вид на истинска народна революция, непременно щеме да спечелим симпатията на целия свет, което и стана. Анархичните акции можеха да имат своето оправдание само след като се видеше, че вѫзстанието нема да постигне целта си: тогаз отчаянието можеше да продиктува и оправдае крайните акции. Така разсѫждавахме тогаз и сѫбитията потвѫрдиха, че сме били прави. Но требваше да се убеди и Делчев, защото без неговото сѫгласие не беше желателно от никого да се действува. За щастие, срещу Великден Груев биде амнистиран и дойде в Солун. Немаше нужда него да убеждаваме: достатѫчно беше да му нарисуваме положението и той сам да реши, кое е по-приемливо: анархията или вѫзстанието. Той с своя бистѫр ум прецени добре всички сѫображения за и против и най-после се убяви за вѫстанието. На Делчева Никой друг не можеше да влияе — само Груев можеше да го убеди и склони. И наистина, на велики четвѫртѫк вечерта Делчев преоблечен като Кукушанец, с потури и червен пояс, с фес на глава и с кошница червени яйца в ръка слезе на гарата в Солун. Червените яйца предопределени за рушвет на колджиите да го не бѫркат, му отвориха пѫтя за Солун. Той беше извикан от Даме, за да се видят и да разменят мисли по вѫпроса. Сѫображенията, изказани от „Златоустия“ Даме, имаха особна сила и Гоце си даде сѫгласието.

Така се реши окончателно вѫпросѫт за вѫзстанието. Нека подчертая, че датата остана тайна до последния час за турците, па и за бѫлгарите. На тия, последните, или беше внушено от ръководителите, че часѫт скоро ще удари. Знаеха и млади, и стари, и мѫже, и жени, па дори и децата, но предателство не стана. Всекой си гледаше работата и по-смирено от всекога.

На Илин-ден сутринта свещеното знаме с надпис „Смѫрт или свобода!“ бе развето по всички села и градове в Битолско и борбата се почна . . .

Г. Баждаров.

Преди осемнадесет години.

(Спомени).

Предстояха възстанически действия в широк размер, а петнадесетината кримки беха всичкото оръжие в Демир-Хисарския район на Пиринския революционен окръг. Скоро след геройската смърт на Гоце Делчев, в средата на м. май бех изпратен за оръжие. Войводата дядо Илия Кърчовалията, комуто бех секретар, и другаря Георги Башлията ме придружиха до Разлога. Прехвърлихме Пирин по целото му протежение от юг към север и се отзовахме в околността на Банско. Обадихме се на местния ръководител и изпратения куриер ни заведе при четата, която беше значително засилена. Мнозина интелигентни разложани беха се доброволно отказали от удобствата на домашния живот, пък и от живота въобще, защото наближаваше момента да се даде решително сражение на хамидовска Турция. В четата заварих познатия ми от преди година Иван Вапцара, студента Лазар Томов, Симеон Молеров, Сандо Китанов и др. Бидейки изгладнели от дългия път, солената сланина, твърдия хлеб и бистрата, студена като лед, пиринска вода се оказаха по-сладки от най-разкошния обед. Никога по-рано и по-късно не съм ял тъй сладко, както през комитуването ми; в гладни дни — защото и такива имаше, — трохите от дъното на раницата се топяха като захар в устата. След няколкодневна почивка, Дядо Илия и Башлията се върнаха. Разложката чета, която трябваше да смени бивака си, ме преведе през полето в Мехомийско. Цела нощ плескахме по водното поле, пък и дъжд заваля. Измокрихме се добре. Колкото пъти съм прекосвал Банското поле, все е валяло и никога не ме е пущало сух. Тъкмо се разположихме в с. Годлево, дойде съобщение, че иде аскер. Обухме се надве-натри и по видело поехме към рилските висоти. Стана и едно спречкване между Лазар Томов и войводата Симеон Молеров за местото, през което трябваше да минеме. В гората накладохме огън и се изсушихме. Вечерта, придружен от необходимия водач, прехвърлих границата при Парангалица. Най-мъчително бе пътуването до Рилския монастир: голями височини изкачвахме и пропастни долини пре-

косвахме, до като излезем при монастира, чини ми се, че водача сбърка пътя.

* * *

В София изложих пред представителството на организацията положението в района ни. Дадох израз и на недоволството, загдето бе занемарен нашия край в оръжейно отношение. Всички пари, които събирахме, внасяхме в Централния комитет, за да набави по-ефтини и по-добри пушки. Въстанието бе решено, а ние нямахме нищо. Оказа се, че и представителството не разполага с оръжие, нито има отгде да достави. Преди мене Сандански бе дошъл за пушки и дигнал такава тупордия, че горките задгранични представители трябвало всичко да сторят, за да го задоволят. Па не само от нашия край се искаше оръжие; и от други места се диреше такова. Говореше се, че в подбалканските села се намират руски берданки; дадоха ми известна сума и заминах за тия села. Намерих само една подсечена бердана. Новата надежда сега бе върху игленките на Братя Иванови; трябваше да чакам поправянето им. Г. Христо Матов ми даде да препиша и литографирам през свободното ми време инструкциите до четите върху партизанските военни действия; нападения на караули, постове, скъсване на телеграфи, разваляне на железопътни линии, разрушаване на мостове и пр. и пр. През други дни пък отивахме в Владайското дефиле да правим опити с фугаси под ръководството на г. г. Н. Пушкарев и Д. Миразчиев. Само централния комитет и представителството, обаче, знаеха кога ще се даде сигнала за неравната борба. По-късно г. Христо Матов ми казваше, че той съобщил на министър-председателя на България, Генерал Рачо Петров, за избухването на въстанието същата вечер, когато то трябвало да почне или двадесетина часа преди да се получат първите телеграми за повсеместните нападения в Битолския революционен окръг. Безсрамно, прочее, лъжат онези, които твърдят, че Илинденското въстание станало по внушението или със съгласието на българското правителство.

* * *

На 3 август (21 юли) 1903 год. около 2 часа след обед всички посетители на кафене Македония се беха струпали пред стълба, гдето се окачваха бюлетините на телеграфната

агенция. Минаващите край кафенето сѫщо се отбиваха да видят каква е тази необичайна навалица, Понеже не бе вѫзможно всеки да прочете, задните искаха някой да чете депешите с глас. В тези телеграми се сѫобщаваше, че е повредена железнопѫтната линия Солун—Битоля, че бил нападнат кантона при Екши-Су и че телеграфната линия била скѫсана на много места. Явно бе, че вѫзстанието е почнало. До тогаз четите дѫржаха отбранително положение, сега те взимат инициативата и нападат. През следующите дни новините беха повече и по-важни; сѫобщаваше се за превземането на Крушово от вѫзстанниците, за големи сражения в разни места. Представителството почна да издава свой бюлетин, в който се даваха по-големи подробности и по-точни сведения за подвизите на вѫзстанниците. Бюлетина се разграбваше като топѫл хлеб през гладно време.

Вѫзстанието в Македония! За него всички приказваха и една вѫлна на национална гордост заля цела Бѫлгария. Повтаряше се Средногорското вѫзстание, само че в несравнено по-голям размер.

При спомена за това, още преживявам специфичното вѫлнение, що обзе тогаз душата ми, но то не може да се предаде с думи. То бе едно особено чувство на гордост, на умиление пред себеотрицанието на борящите се, но и на една сянка от срам, че и аз не сѫм в този сюблимен момент вѫтре, а още се скитам по софийските улици, за да чакам орѫжие, когато другите се борят...

Кѫм средата на август ми беха дадени десет манлихери, няколко товара игленки пушки и патрони, пет часовника за адски машини, няколко товара бомби и един товар бертолетова сол за пѫлненето им. Всичко бе пренесено тайно до границата и от там на грѫб от разложани и с коне по склоновете на Пирин. До края на август стигнахме в своя район. С орѫжието ме придружиха Петѫр Васков, физик, който избяга от школата за запасни подпоручици; Ангел Бояджиев, старши подофицер от Вратца и Асен х. Василев от Самоков: те идеха като технически персонал да засилят кадрите на Демир-Хисарската чета.

И. Бадев.

Великият учител.

(Спомени).

Далечно време — едва да го познаеш с днешни очи. То воземваше погледа към светлини, за които днес ние всинца сме слепи.

Дечица невръстни бехме и долавяхме с крилцата на душите си, че нещо тайно, страшно и велико се замисля и се твори около нас. Бащите ни и по-връстните ни братя изчезваха някога по цели дни от къщи, когато запитвахме майките си къде са — те ни слъгваха с приказки, в които ние прозирахме и лъжата и потайната им тревога.

Спомням си ясно. Излезли бехме на реката да се къпим. Едва що се гурнахме в водата, далеч нейде пропукаха пушки. След неколко минути юрнаха се по посока на гърмежите стражари и войска. Когато се завърнахме в града, деца ни казаха, че към бахчите убили един християнин, приятел на турците. „Шпионин" — добави някой и в душата ми, в чистата ми детска душа пробегна струя на някакво удовлетворение.

Аз делех вече хората на добри и лоши, според отношението им към „тайното и великото".

На другия ден другарчето от съседите ми пришепна строго поверително на ухото, че през нощта големият му брат се е завърнал късно възбуден, рошав и прашен и преди да си легне, целунал три пъти револвера си. И двамата мълчехме и се спогледнахме сплашено някак. В въображението ни възстанаха едно подир друго: гърмежите, шпионина и големия брат. . .

В празднични дни, когато сновехме и писукахме като ластовици из широкия черковен двор, народът се събираше след отпуск черква в училищните стаи. Пробуждани от любопитство, ние често пъти оставяхме игрите и през малките и вечно счупени прозорци на зимниците, се промъквахме в училището, за да видим какво става там. Издебвахме момент когато слугите-пазачи се подплеснат в разговор или се съберат на купчинка до някоя врата и унесено слухтят, дотътряхме се лазешком до най-близката врата и жадно долепяхме око до някоя цепка или до ключалката. Стаята препълнена с граждани, между които виждаме и близки. Отпред до черната дъска стои и приказва с

ръкомахания един учител. Ние се заглеждаме в него. Той не е както в училището. Не се шегува, не се усмихва даже. Погледът му е строг, приказката нервна: ту стихва в шепот, ту се вдземва в громкост. Народът слуша захласнато некак и от време на време кима с глава или шепне нещо, като че се моли. . .

Застръжат с крака заплеснатите слуги и ние като вихрушка полетим по стълбите надолу.

* * *

Когато постъпих в гимназията, чувството ми за „великото" бе вече порастнало.

Случваше се да излизаме на разходка заедно с учителите си. Същите ония, които през празднични дни събираха около себе си народа, сега събираха големите ученици от горните класове и така под открито небе приказваха с същата строгост и същия жар. И у нас малките се зараждаше и завист към големите и желание веднага да порастнем, за да станем достойни за тия велики и тайни откровения, на които усещахме само един непонятен и царующ лъх, който ни притегляше и ни сродяваше некак с големите.

Великата и могъща тайна беше преплетена лъчиста паяжина между малки и големи.

Делнични дни след уроците учители се събираха с горноклассници ученици в най-скритите стаи на гимназията. Не вече от просто любопитство, а от едно неясно желание да я изчувствуваме в себе си, решихме да надникнем в тайната им.

Издебнахме местото и часа на събранието им и, тъкмо що беха започнали, промъкнахме се заедно с един другар до самата врата. Нададох ухо. Долових ясния и звънлив глас на едного от учителите. Не си спомням точно какво приказваше, знам само, че то беше нещо страшно и почувствувах, че всека натъртена дума се врязва върху кожата ми и се изплаших, че щом слеза на улицата, всеки проходящ полицай ще може да я прочете. Стояхме на вратата и слушахме настръхнали. Някаква неведома сила ни залепи секаш за вратата — и, макар че душите ни перперкаха от страх като замотани в паяжина мухи, не можехме да се откъснем.

Гласът на учителя стихна. Ние се успокоихме. В душата ни пръпна ново, по-страшно желание: да го видим. Споглед-

нахме се и без много колебания, натиснахме ключалката и отворихме вратата. От залата се вдзне малак шум. Ние замрдзнахме на самата врата. Тдкмо на среща, застанал прав на една маса, г. Груев, ни се заканваше с прдст. Щом го забелязахме, тдртихме светкавично надолу по стълбите.

На следния ден имахме аритметика. Дойде г. Груев, отвори тефтерчето си и се загледа право в очите ми с една усмивка, в която имаше толкова упрек, колкото нежност. Целата ми душа изчезна в могъщия му поглед. Той отби очи настрани и заговори с видима сериозност: „Вчера Б-ев и Ан-ов. . .“ и погледна право в нас. Ние изтръпнахме от страх. Той прочете това в восъчните ни лица, отле една блага усмивка на очите си и продължи: „не си знаеха урока“. Ние се успокоихме, макар че и новия урок не знаехме. Та струваше ли вече да се тревожим за това! Ние знаем една тайна и в центра на тая тайна беше той — г. Груев. Ние го видехма вчера съзаклятник, той знае това и не ни се сърди. Между нас мъничките и него великия, има вече нови връзки. Колко струва урока! . . .

* * *

Същата година в града убиха един поп, който бе извършил предателство. Арестуваха мнозина, арестуваха ей тъй по съмнение, и Груева. Ние с Ан-ов отивахме често да го наглеждаме в затвора — за това чувствувахме и право и дълг. Той все тъй, както на урока по аритметика, ни се усмихваше и мило ни смъмряше от железната решетка на кауша. Понекога излизаше вън на двора, но за приказка до нас никога не дойде ред, защото никога в тия часове не оставаше сам, сѐ имаше некой при него: или гражданин, облечен в селски дрехи, или селянин — в градски. По-късно се научихме, че и Делчев е ходил некога при него.

Каза се един ден в училището, че ще го съдят публично.

Жарък, зноен ден. Над широкия двор на съдилището е изпъната голема тента, под която трептят огнени езици. Народ се трупа още преди пладне, на лично место до сам съдиите седят консулите. Аз се свивам зад тех нейде. Пристъпят бавно, важно и строго съдиите и заемат местата си. Народът се смълчава в трепетно очакване. Скамейките на подсъдимите са праздни. По едно време се разнесе тих шепот,

който постепено се усили кат свирене на ветар през храст. Гъстата маса се залюле. Всички свърнаха глави към дворните врата. Аз нищо не виждах. Два-три мига и в ушите ми прозвуча зловещ звън на вериги. Направиха път и се заточиха подсъдимите. Те беха мнозина. Смъкнаха веригите им и над всекиго застана по един стражар с затъкнат на пушката нож. Груев бе застанал посред веригата съзаклятници. Аз се заглеждам в него. Тук той е по-велик, отколкото в училищната стая. Малката му тогава брадичка сега се губи в една голема и гъста брада, която му дава вид на светец. Под високото му ясно, блядо и умно чело греят пронизните му очи, от които се разискря гордост и величие. Редът му за разпит е далеч. Той гледа народа и тук-там кима с глава и се усмихва. В погледа му се откроява себеотрицание и вера в светоста на делото му. Целият народ него гледа и черпи в пророческота му фигура любов и насърдчение. Аз се изправям на пръсти, дано и мене зърне. Малък съм, не ме доглежда, пък и народ много, има кого да гледа. . .

Извикват го и захващат да го разпитват. Той отговаря ясно, високо и спокойно, като че искаше не съдиите, а народът, неговият народ да го чуе. Настана мълчание. После се занизаха присъди. . . Даме Груев „по съмнение" десет години строг тъмничен затвор. Аз надникнах пак към него. Той беше спокоен и все така смело и дружелюбно гледаше народа. Стори ми се даже, че се усмихна с една усмивка, в която светна гордо съзнание за безсмъртието на великото му дело.

* * *

Годината на въстанието ме застигна на прага между малките и големите: аз знаех вече, че има ученишки революционен кръжок и поисках да се запиша за член. Записаха ме при всички установени формалности: препоръка за преданност към валиката тайна и гаранция за честна и самоотвержена служба. И после тържествена клетва в тъмна стая над револвер, кама и евангелие. . .

Денят на въстанието наближаваше. Градът взе полека да пустее. Селени малцина вече идваха, а и мнозина граждани заминаха за балкана. Заминаха и некои „другари" от „кръжока". Последен требваше да замине шефът — Лукаров

и моят десетник — Георгиев. Възложиха ми да изнеса патроните и царвулите им до най-близкото монастирче, дето те ще ме чакат.

Прибрах аз товара си и с куража на 14-те си години, окрилян от чувството на революционера и от съзнанието за клетвата и дълга, през ендеци и тресавища, криво-лево дотътрих се до манастирчето. В кръчмата пред черквата ме чакаха вече другарите. Аз се освободих от товара си и седнах при тех. Свечеряваше се. Мълчание и мрак постепенно ни обгръщаха. През мръсното прозорче на кръчмата догарящия ден хвърляше зрак върху лицата на двамата млади съзаклетници и те изглеждаха бледи и лъчезарни и отсеняха пред неспокойния ми поглед непостижимо смъртно величие. Усещах пристъпа на страшна мъка при мисълта, че трябва да ги оставя.

Трябваше да се сбогуваме. Стана Лукаров, висок, бляд, тъжен и внушителен. Аз се завгледах в очите му, в които в тоя момент изгре някакво мистично вдъхновение и усетих, че в големия им и неотразим блясък безпомощно заперперка малката ми душа.

— Ние отиваме, заговори той тихо и задушевно, да изразим в живо дело своята проповед. Нашите учители са отдавна там. Там е и най-великия между тех — Груев. Народът е готов и след десетина дена само с могъщ възстанически устрем ще разтърси веригите. За тоя велик замах са нужни млад дух и млада кръв. Ние ще принесем своите. Нищо не става без жертви. Свободата на Македония заслужава нашите младини. Сбогом. . . Целунахме се. После се целунахме и с Георгиева, който стоеше нем и просълзен.

Аз си отидох обратно в града горд с тайната, която непосредно вече познавах и обиден, че не ми стигаха сили, за да й се отдам. Както никога до тогава, затворих се през целата нощ, в мъничката си черупка и се чувствувах порастнал някак в сравнение с стария си баща, който не познаваше великата тайна и мъничек в сравнение с Лукарова, който я беше напълно постигнал.

* * *

Възстанието е в своя разгар. Ние сме сѐ още деца и жевеем в трепетно ожидание на нещо светло и велико. През

деня свити в некой зимник подреждаме грижливо пакетчета с лекарства, а по сдрач се възкачваме на некой хълм около града и гледаме в хоризонта гигантски отблесъци от пожари. В душите ни се преливат чувства на подем и уплаха и си шепнем: що войска извърве, що свет ще загине! И братята ни, и учителите ни, и всички са там! . . . И в младите ни и девствени души се въземва тиха и горестна молитва към Бога за милост и покровителство.

. . . . . .

Изпламте възстанието, угаснаха пожарите, стихнаха гърмежите и в града ливнаха от всички страни бежанци. И се понесоха зловещи новини: този убит, онзи ранен, онзи пленен. По лицата на всички бе застинало смущение за самото дело. Загина ли и то, изчезна ли в съсипните, и в душите на тълпите безприютни възстанници? Това смущение усещахме и ние по-малките и питахме инстинктивно некак за учителя, за оня в душата на когото се зароди и пръв го възвести. Научихме се, че той останал жив и здрав и тръгнал от село на село да просветлява с нова вера обезверените и скътява оръжието за друг случай. И възсия образът му като чарующо видение върху зловещата нощ, що висна над Македония, и възстана отново в душите на всички разколебаната вера. Той верва, думахме си, подрастващите вече, ние немаме право да униваме. Едни от учениците му си отидоха — ние требва да ги наследим.

И се запретнахме да се домогнем с ума си вече до великите му завети и тръгнахме по стъпките му.

* * *

Изминаха се две усилни години. Случай ме докара в Кюстендил. Отбивам се в едно кафене. В един кът, стиснал глава между две ръце, стои той — Даме. Обадих му се, позна ме и седнах до него. Беше бляд. На очите му се отсеняше смъртна мъка. Заговорихме за организацията. В гласа му — тих и немощен — прозвуча остра болка. Помълчахме и после минахме на друг въпрос. Напраздно, мисълта неусетно възвива сѐ към нашите работи.

— Вътре предателства, каза той с болка — тук междуособици, а как захванахме! Македонио, Македонио!

Челото му се набърчи, очите му се наляха, замълча малко и после добави:

— Отивам там и, може би, нема да се върна вече. Това е и желанието ми.

. . . И се изпълни желанието му. Даме, великият Даме, не се върна вече от там.

Кръстю Лиманов.

Босилко.

Ранни петли отдавна бяха възвестили идещата зора.

След безсънна и тревожна нощ, чичо Велко отвори къщната врата, прикоси широкия двор и спре пред източния край на каменния зид.

Той гледаше неспокоен разстланото доле поле, забулено в сумрака на летното утро и търсеше страшната напаст, която днес—утре, неспирана от нищо и никого, ще запълни към тех, към възстаналия град, за да наказва и сее смърт и разорение.

При тази страшна мисъл, чичо Велко откъсна поглед от непробуденото още поле и унесен се взре на изток, където се губеха тъмни очертанията на планински вериги.

Над тех, дълбоко и чисто, небето ставаше се по-светло и крайната му ивица бавно разгаряше в пурпурно утро.

Немощни, бледи, звездите трепваха сепнато за сетен път и чезнеха една след друга.

* * *

Чичо Велко беше прехвърлил шесдесет и петата си година, косите му отдавна бяха бели, но той бе още пъргав, стъпката му — твърда и изморена, а погледа на сивите, строги очи — остър и непоколебим.

Той беше видел заедно с големия си син Подрум-Кале, защото и двамата бяха немирна рая, опасна за царщината.

Стойко не издържа и чичо Велко се върна сам преждевременен старец.

А другият му син, левента-хубавец Гюрчин, — мъката и желанието на селските моми, — едвам дочака да се върне бащата, повери му майка и малкия Босилко и пое гората.

Две години води избрани другари, юначно брани целия южен край от золумите на бегове и джандари и най-после в бой с низамска потера и той загина.

Чичо Велко беше останал сам с стрина Велковица. Малкия Босилко завършваше третия клас на училището в града.

Когато донесоха веста, че Гюрчин е убит и главата му отнесена на показ, чичо Велко сне калпак, прекръсти се, сключи вежди още по-силно и не ги отключи вече.

Тоя ден той каза на стрина Велковица:

— Босилко ще остане в къщи. Не може да продължи ученията си.

Чичо Велко не се смееше никога. От него лъхаше една голема скръб, примирена с себе си и с мисълта, че без жертви не се добива свобода. А той чакаше свободата, жадуваше я и молеше Господа да го остави да я доживее или да умре и той за нея.

Често спохождаше даскала и дедо поп, с които водеше дълги разговори насаме, отиваше в града и от там се връщаше по-бодър, по-жив.

След подобни пътувания, той викаше при себе си, поединично или заедно, съселяните си и им поверяваше дълбоки тайни.

В къщата му идваха непознати гостени, които вечер слизаха в село и пред зори го напускаха. Те също приказваха с селяните и ги учеха на нещо.

Не след много в селото беха стоварени пушки и динамит, които безследно изчезнаха, пръснати по къщите.

* * *

След като завършви училището, по бащина воля, Босилко се прибра при родителите си. Той скоро забрави гимназията, захласнат по работите, които ставаха около него и зачуден от думите, които тихо и тайнствено мълвеха непознатите хора.

Между това Босилко често, много често, виждаше сълзи по майчини очи и чуваше да се шепнат като молитва имената на Стойка и Гюрчина.

Така дойде летото преди Илинден.

* * *

Босилко навършви шестнадесетата си година, строен и пъргав, приличен на брата си Гюрчина. Челото беше сѐ така умно и открито, косите буйни руси къдри, прилични на злато, очите сини, добри и усмихнати.

Той работеше наред с всички, които чакаха уречения ден. Познаваха го по целия край и го обичаха.

Из горите почнаха да се събират, като по тайнствен знак, бунтовници от север, от изток. Те чакаха Илинден.

На самия ден Свети Илия от тех минаха през чичо Велковото село, събраха селската чета и отминаха за града.

Минаха десет дни. Град и села станаха недостъпни крепости. Там трепетно чакаха да пламне навсекъде, да падне обсадата, да закрепне свободата.

Вместо това, полето долe непрестанно събираше хилядните пълчища на редовната войска и башибозука.

Една сутрин неочаквано топовни гърмежи огласиха хълмищата. Гранати извиваха над града и с трясък падаха върху къщите, които се рушеха в пламъци.

Напразно града чакаше да чуе как ехото на бунта ще огласи целия край, чакаше и мълчеше настръхнал.

Доле войската готвеше пристъп.

* * *

Утрото на единадесетия ден поздрави чича Велка с своята свежест и яснота.

Стария заточеник хвърли сетен поглед на огнения изток и заклати тревожно глава:

— Забравиха ни, оставиха ни, шепнеше недоумяващ той. А требваше заедно с нас да дигнат глава, да вземат пушките. Какво ли е станало Господи?

От срещната страна на двора се чу громкия, яростен лай на Караман.

Стария се опъти нататък и извика кучето. Некой чукаше на външните порти.

— Кой е?

— Отвори, стрико, нося бързо известие.

В двора влезе млад момък с весели и живи очи. На рамото му висеше стара пушка, дълга колкото него, привързана с здрава, дебела връв, вместо ремък.

— Казвай, Павле, нервно бързаше чичо Велко, вгледан в момъка.

Павле бързо разправи, защо е изпратен:

— Идвам от Пчелин Гроб. Пратиха ме да съобща, че нощес хванахме един черен дявол от анадолския аскер. Разпитаха го за всичко и той изплашен откри работите на своите. Войската им е неколко табура, имало и много башибозук. Топове също,от онези, които бързо стрелят. Днес чакали да пристигне паша некакъв с още аскер и утре щели да почнат пристъпа на града от към шосето, Бел Камък и Марко-

ВАСИЛ ЧАКАЛАРОВ

Революционер-организатор в Костурско. През въстанието главен водител на въстанишките сили в Костурско. Загинал на 20 юли 1913 год. в сражение с гръцко войсково отделение.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

ПАНДО КЛЯШЕВ

от с. Смърдеш (Костурско). Интелигентен и добър агитатор. Дългогодишен войвода в Костурско. Взел участие и в въстанието. Убит през 1908 г. в с. Дреновени (Костурско) в сражение с турска войска.

Полковник Анастас Янков

от с. Загоричани (Костурско). От младини борец за македонската свобода. Един от водителите на въстаниита през 1902 и 1903 г. Убит в сражение с турска войска при село Влахи (Кресненско) на 26. IV. 1906 г.

Гробницата на въстаниците в с. Цапари (Битолско).

ва Врата. Заръчаха да пратиш веднага известие в града, за да бъдат готови.

Павле целуна ръка на стария, стисна здраво пушката си и изчезна бързе.

Чичо Велко се опъти към къщи.

Неспокойна, с лошо чувство в душата си, вътре се суетеше, отдавна подранила и тя, стрина Велковица.

Една беше мисълта й, настойчива, мъчителна. Къде да скрие, къде да изпрати Босилка, за да го запази от идещата страхотия? Павлевите думи, които дочу, смразиха душата й.

Тя се готвеше да приказва по това с стария, когато той я приближи и превари:

— Жено, събуждай Босилка и готви го за път. Пак требва да ходи в града.

Стрина Велковица прибледне и с укор загледа своя мъж:

— Днес в града? Ти мислиш ли какво може да му се случи днес в града?

Гласът й беше пресеклив, задавен от мъка.

Стария разбра и побърза:

— Каква си ти недосетлива. Ще мине там, ще каже нещо в щаба и ще отмине нагоре за у вуйча си. При него ще стои, докато се умири.

И той влезе да пише за онова, което извести Павле.

След малко Босилко се прощаваше с старите.

— Ще бързаш. Предай в щаба записката и през Сини Брод ще се прибереш у вуйка си и ще чакаш там до като те извикам. Ако стане нужда и ние с майка ти ще те настигнем.

Босилко изслуша внимателно всичко това, усмихна се некак странно и пое стръмния път за града.

Пътя минаваше през гъста букова гора и ставаше още по-стръмен при Белия Камък, — една открита местност, най-отгоре увенчана с грамадни скали, между които се търкаляха бели камъни, донесени тук кой знае от къде и кога. От там той криволичеше из храстите на некогашна гора, извиваше покрай един хълм и се скриваше пак в голема букова гора, за да изведе точно над града.

Чувство на радост и мъка притискаше Босилка. Скоро обаче гората го завладе цел.

Слънцето мощно беше поело своя път.

През мрежа от вплетени клони и много листа, лъчи крад-

ливо проникваха в горския шумак и везеха по Босилковия пѫт чудни везма.

Той радостно гледаше всичко това, поемаше жадно утрен-ната горска влага и слушаше безгрижната, непринудена песен на многобройни скрити певци.

Далече некѫде се обаждаше безприютница-кукувица и нейния глас достигаше пресеклив и тежѫк, като удара на брадва.

Наблизо се обади дрозд, друг пое по-нататѫк, по-далечни отговориха незадържано, страстно.

Когато Босилко стигна Белия Камѫк, слънцето беше се издигнало доста високо и лъчите му жареха и изморяваха.

Една мъчителна тишина бе овладела всичко околно. Да-лече от некѫде само долиташе откъслечен звън от звънците на пладнуващо стадо.

Босилко стигна върха и избра сенката на грамадна скала. Нуждна беше почивка.

Под него, в десно, сред китна зелнина се губеше селото им, а по-нататѫк разстилаше дипли полето и се губеше да-лече на изток и юг.

В подножието извиваше шосе, проточено по целото поле, и в зигзаги стигаше горе до самия град.

По него свободно сновеха войници, на групи, сами, а от двете му страни се редеха стотици палатки на обсадната войска.

Босилко сепнато забързза напред.

Нечакан тътнеж разтърси околността, близката гора за-буча некак безнадежно тъпо и отпрати нататѫк умиращето ехо.

На равни промеждутъци следваха тътнеж след тътнеж и над града зацъвтеха венчета от барутен дим.

Босилко почти тичаше. Дали турците са почнали по-рано пристъпа?

Навлезе в надградската гора, когато нечий глас го спре:

— Стой! Кой там?

— Свой. Куриер на щаба.

— Паролата?

— Свобода или смърт.

Пред него се яви възстанник, изгледа го внимателно и му посочи града.

Босилко изчезна в тъмния букак.

* * *

Над града се разстилаше голяма поляна, по която беше пръснат въстаннишкия лагер и неговия щаб.

До щаба се вееше тежко знаме от червен атлас, везано с злато. Един мощен лъв разярено тъпчеше полумесец, а над главата му беше писано Свобода или Смърт.

Босилко мина през лагера и се упъти за щаба.

Пусто беше наоколо. Единични старци сновеха бавно, съсредоточено из лагера, вслушани в гласа на оръдията.

По-далеч деца пазеха добитък и коне, които пасеха.

В страни от щаба стоеха разбити телата на две черешови топчета.

В падината гореха къщите на града, топовните гърмежи продължаваха бавни, монотонни, гранати падаха, рушеха и подпалваха.

В щаба имаше съвет. Босилко предаде записката и зачака.

Първият войвода прочете съобщението, подаде ръка Босилку и му заръча:

— Иди си сега и носи много здраве на баща си и другите там. Вашата работа е свършена. Родината ви благодари.

Босилко се поколеба за миг и руменина покри страните му.

Войводата забележа колебанието.

— Босилко, да не имаш да ми кажеш нещо насаме?

— Не. Но... искам да остана с въстаниците. Може ли? Той погледна всички наред с сините си очи. В погледа му се четеше страх от отказ.

Войводата стана, стисна горещо юношеската ръка и промълви само:

— Остани с мене.

Далече глъхнеше сподавено ура и долитаха отзвуци от пушечни залпове. Въстанниците отбраняваха града.

* * *

Привечер същия ден бунтовниците почнаха да се оттеглят през единствения свободен път — този на Сини Брод.

Три чети от по двадесетина души останаха да задържат трите проходи до като се оттеглят отстъпващите.

Босилковата чета държеше Белия Камък.

Когато стигнаха там беше нощ. Войводата даде нареждания, пазачи отидоха напред, а останалите сломени от умората на миналия ден, скоро заспаха.

Босилко беше буден. Чувства на радост, смут, мъка и тъга по старите, се преплитаха и не му даваха да заспи.

Скоро обаче очарованието на летната светла нощ го обзе с силата си.

Луната беше оставила изток зад себе си, бавна, тържествена в своя ход. Небето бледо, изстинало в помътената си светлина, криеше своите слаби, болни звезди.

Сребърен светлик заливаше всичко наоколо. Близката гора приличаше на омагьосан змей, извит в мъката си пред невъзможноста да се издигне в мощен замах. Тя отпращаше плътни сенки, в които пламваха и угасваха безбройните огънчета на залутани светулки.

Далече планини се губеха в теменужна мъгла, безплътни, проточени, безкрайни.

А доле полето, потънало в своя полумрак, мълчеше в страх пред образа на вражата войска.

Широка, безгрижна, весела и неуморна, се носеше дружната песен на безбройни щурци, звуците ѝ — равни и ободрителни — огласяваха тишината на хубавата нощ и душата, вслушана в тех, пожелаваше криле, да се понесе високо над всичко..

От време на време от гората долиташе безнадеждния, изгубен вик на нощна птица, която секаш зовеше смъртта.

* * *

Когато се събуди на другия ден, Босилко виде над себе си, дълбоко и сино, летното небе и слънцето високо издигнато на изток.

Утренник играеше с диплите на копринено знаме.

Позицията беше разучена и местата разпределени между защитниците. Грамадните скали беха неуязвими.

Врага сѐ още не се явяваше, а очакването беше така мъчително!

Големия шегобиец Бойко, стар побратим на гората, с посивели, дълги мустаци и надвиснали вежди над черни, непокорни очи, се занимаваше с пушката си и подхвърли към едного:

— Е, даскале, днешния ден сѣ ще ни донесе нещо. Пак ще има неравенство, защото едни ще стрелят, а други ще падат и умират. А далече некѫде, трети ще пият и ще вѫршат по-весели работи от нашата.

Христо, даскала, както го зовеше Бойко, беше секретар на четата. Млад и несдържан, пропит с идеализма на великите апостоли Ботйов и Левски, веднага щом завѫрши гимназията, вместо университетите на Европа, той хвана гората.

Христо се усмихна на Бойковата закачка:

— То ще дойде, Бойко. А до тогава сѣ некой требва да пие вино. Но ти остави това. Прибери знамето при себе си, защото ония черните не си поплювват. Пред виното и веселите работи, ти забрави знаменосеца.

Бойко стисна юмрук, показа го по посока на полето, прибра знамето, избра удобна скала за себе си и го постави от десната си страна.

Червено, то сочеше, че зад тези скали се крият опасност и смѫрт.

Кѫм обед орѫдията се обадиха отново.

По шосето се движеха черни маси, дигаха прах и се губеха зад рида.

Задавено аллах се сливаше с ура и се губеше сред пушечните залпове и тресѫка на топовете.

Пристѫпа почваше.

Четата замре в очакване.

Даскал Христо с бинокѫл внимателно се взираше напред.

Изведнаж дим, гѫст и черен, се издигна над селото. После пламѫци се разлеха в силен пижар.

— Селото гори, обѫрна се той кѫм войводата.

Босилко надигна глава, виде задавеното в пламѫци село и смѫртна болка полази в душата му. Той мѫлчеше, погледа му гореше като на трескав.

Слаб, неуверен гѫрмеж се разнесе из околноста и сподавен умре в близкия дол.

Знамето беше пробито.

Зачестиха втори, трети. . . безброй гѫрмежи. Знамето се залюле и падна.

Чу се громка псувня и Бойко пак дигна знамето.

В гората беше заседнал врага. По-смели низами или ба-

шибозуци, притичваха на открито, оглеждаха местото и се връщаха назад.

Най-после техна верига се понесе напред и почна да изкачва височината. След нея други запъплиха нагоре. От гората се стреляше ожесточено.

Дружен залп, отправен по настъпващите редици, огласи скалите. Като подкосени паднаха първите от настъпващите.

Залпове зачестиха в луд бег. От гората неспирно отговаряха. Знамето ту падаше, ту пак се изправяше.

Трупове покриха местноста, а настъпващите не беха изминали и сто крачки. Още миг и те разколебани политнаха назад в гората. От там престанаха да стрелят. Залповете също спреха.

Слънцето жареше, скалите отпращаха задуха и отмаляване. Жажда мъчеше бойците, устните попукани безнадеждно се разтваряха и търсеха хлад.

Бойко пак се обади:

— Бай Христо, пак неравенство, защото ти и знамето не сте на еднаква височина. И още, защото тия синковци му забиха повече от сто куршуми, а то сè не иска да знае, когато тебе едно ти стига от тия зърна.

— А ти можеш ли да го стигнеш на височина? питаше усмихнат Христо.

Бойко не отвърна, скочи прав на самата скала, прегърна знамето и едно громко ура изпусна из гърдите си, което инстинктивно подеха и другите.

Войводата силом го смъкна доле и залп се изсипа върху знамето.

— Ти луд ли си, Бойко? караше се войводата.

Бойко засука мустак и самодоволно смигна на Храста.

Пак самотен куршум прошуме над знамето.

Стреляше се из залесения рид, вдесно от гората. Войска беше минала дълбокия дол и биеше отстрани позицията. Възстаниците оставаха почти открити от тая страна и требваше да се дръпнат назад.

Бойко пръв се стъкми. Взе знамето в едната си ръка, в другата пушката си и побегна назад по откритото место. Куршуми като оси съскаха, вбиваха се в земята или падаха отплеснати под скалите.

Изведнаж Бойко прегжна крака и падна. Приповдигна се пак, опита да забие знамето и не смогна. Заедно с него той се повали безжизнен.

Вик на победа екна от срещния рид. Стрелбата се усили.

Втор прибегна Христо. Стигна знамето, взе го и го понесе нататжк. И той се поколеба за миг, залюле се и грохна сломен. Знамето пак падна.

Друг вик екна отсреща.

Чу се гласа на войводата:

— Никой да не мжрда от местото си. Ще използуват нощта онези, които оцелеят.

Вместо това от скалите се отдели друг човек и с ура се понесе кжм знамето.

Босилко беше. С открита глава, той тичаше и викаше ура. Секаш луд налиташе на нещо.

Бойците изтржпнаха. Спреха своя пжт и вражеските куршуми. После удвоени те го проследиха.

Босилко спре за миг и пак затича. Той куцаше. Стигна знамето, взе го готов да го понесе, когато един куршум го отнесе от ржцете му. Той пак го взе и здраво го вби в земята. После замаха ржце и продължаваше да вика ура Но не можа да довжрши. Люшнат като че от невидима сила, Босилко падна вжзнек под знамето.

От кжм шосето и Маркова Врата долиташе воя на несвжршен бой.

Слжнцето, големо и кжрваво, захождаше.

* * *

На другия ден, когато войската мина през Белия Камжк, посрещнаха я безжизнените тела на защитниците и знамето— червено, разкжсано, с златовезаните думи „Свобода или Смжрт".

Професор М. Г. Попруженко.

Истината на живота.

Обективното изучване миналия живот на културното човечество не може да не доведе до извода, че всеки народ е имал нещо такова ценно, велико по своя смисъл и значение, което той никога не може да забрави, което вечно ще бъде за него извор на скъпи спомени, към което той винаги ще се стреми с душата си страстно и любовно, с което той треба да се гордее и да скъпи като безценно благо.

Всеки народ преживява различни повече или по-малко тежки потряси и нещастия, могат да го обземат заблуди, но в него живее съзнанието, че всичко това е временно, а вечно за него е само онова, в което в миналото се е проявила мощта на неговия дух, величието на неговите нравствени сили, което е дало някога израз на неговите идеали и стремежи.

Сърцето на всеки човек ще бъде пустиня, ако в него нема идеал, ако то не се вълнува от благородни пориви към прекрасното и доброто. . . . Славният български поет Пенчо Славейков е казвал: „Пустиня е сърце без идеал!“ Без идеали за човека нема съзнателен живот, той не ще живее, а жалко, скучно, мъчително ще съществува! . . Такъв е и животът на народа, който губи своите идеали, своите предания, осветени от великите моменти на миналото, който забравя всичко, с което може и треба да се гордее. . . Ако човек иска да го уважават другите — той треба сам себе си да уважава, той треба с достоинство да пази своите най-добри човешки качества, да не се отрича от тех. . . . Нима не същото това треба да се каже и за цел народ? Представете си такъв народ, който е забравил всичко прекрасно, светло, велико, което е имало в неговия минал живот, който е изгубил спомените за своите велики деятели за благото на родната просвета, в полза на нейното културно служене на човечеството, в полза на неговото национално единение. . . Такъв народ ще бъде народ без минало, а народ б е з м и н а л о не може да има б ъ д е щ е в смисъл на напредък и процъвтяване, в смисъл на осъществяване своите длъжности пред човечеството. Имаме ли право ние да упрекваме човека, ако той скъпи своите идеали? Естествено, не. Ние требва да го уважаваме. Достойни за

уважение са и стремежите на народа да сѫхрани от забрава всичко, което е било, в неговото минало, велико и славно. Такъв народ разбира, че той има с що да се гордее, и никой не смее да се отнася към него без почит.

Всички тия съображения са напълно приложими при разглеждането на македонската проблема в България. Българският народ, който непрекъснато е работил и работи на попрището на своето културно развиване, не може да не се обръща с своите погледи и мисли към Македония. Историята с неоспорими факти заставя да се спираме именно на Македония при изучването основните въпроси на българското самосъзнание.

Може ли, например, сърцето на българина да остане без трепет и отзвук при името на Охрид?

В тази именно местност св. св. Климент, Наум и др., с поддръжката на преосвещенния цар Борис — Михаила, а после на неговия син Симеон — съ утвърдили в пределите на западна Македония християнството, като са пренесли тамо традициите на великите братя св. св. Кирил и Методи. Тук с тяхните трудове и грижи, са се затвърдили основите на българската просвета, българската самобитна литература, тук са се създавали дейците на българското училище.

Прочетете житието на св. Климент, славния подвижник, отдал своите сили в служба на Македония и явяващ се затова велик македонец. . . „Въ всѣки окржгъ, казва това житие, Климентъ имаше нѣкои отборъ ученици, които не бѣха малко на брой, защото се наброяваха до 3500 души. . . И никога не видѣха го празенъ, но всѣкога и денѣ и нощѣ или дѣца учеше или се пръдаваше на молитва или четѣше или пишеше книги. . .“

Така великият македонец св. Климент, с любовта на сърцето си, е полагал основата на оная блестяща българска писменост, която скоро пишно разцъфтя и направи века на цар Симеона златен век. . . Нима за всяки българин св. Климент може да не бъде едно от най-скъпите съкровища, един от най-милите спомени от неговата родна история . . .?

Нали в пределите на Охрид и Преспа са зряли великите национални замисли на славния Самуил за величието на българската земя, свободна от поробването ѝ от гърците и обединена с другите славянски племена за благото на сла-

вянската просвета? Нима могат, при вида на грандиозните развалини на „Великата Цѫрква“ на остров Ахил (в Преспанското езеро) — да не се обрисуват мощните замисли на славния Самуил?

В Македония са се трудили такива юнаци на духа, и се е сѫздала традицията за служене в полза на запазването от гибел бѫлгарската просвета вѫобще, бѫлгарския дух в частност.

Всеки знае, че бѫлгарското вѫзраждане е получило своето начало най-напред в Македония, или е било подтикнато от македонци.

Македонец е бил хаджи Яким Кѫрчовски, от Тетовско. В Македония е бил и продѫлжил неговото дело в издаването на бѫлгарски книги Кирил Пейчинович, от Македония е произлязал Неофит Рилски, македонци са били братя Дим. и Конст. Миладинови. . .

Всичко това са имена, с които бѫлгаринѫт не може да не се гордее, това са радетелите за благото на родната просвета, за благото на неговата духовна свобода. . .

Пѫрвата бѫлгарска печатница е била отворена, както е известно, в Македония. С името на македонеца Киряк Дѫржилович (от Воденско) е свѫрзано и излизането на свят (в 1852 г.) на важното издание — евангелието на ново-бѫлгарски превод. . .

Всичко това сѫ факти от голяма стойност в културата на бѫлгарския народ. . .

Македония пѫрва започна борба с гѫрците за свободата на бѫлгарската цѫрква. Тази борба, твѫрде изострена в Македония през 1860 год., даде в резултат акта от 1870 година за разрешаването на бѫлгарския черковен вѫпрос, а това решение беше знамение от велико значение за цялото бѫдеще на бѫлгарите. . .

Разглеждайки обективно, без предвзети тенденции тези и други факти от гледна точка на тяхната културна роля в историята на Бѫлгария, никой няма да се реши да не им отдаде твѫрде голямо значение, а като признае това, всеки трeба да разбере всичката справедливость на тежненията на бѫлгарите с мисѫл и сѫрце кѫм Македония.

В Македония се сѫхраняват началата на много скѫпоценни сѫкровища на бѫлгарското национално самосѫзнание; в Македония за тези сѫкровища винаги се е водела борба, тук

за тяхната защита и запазване обилно се е ляла кръвта на доблестните синове на българския народ. . .

Представете си такова положение. Вие сте събрали в течение на дълъг ред години колекция културни ценности — книги, произведения на изкуството, ръкописи, библиографически материали — ; в всичко това се е отразило творчеството на вашия дух, — и всичко това, над което вие сте мислили и може би, при вида на което сте преживявали високи душевни пориви, — сега е в властта на груба сила, чужда да разбере вашите трудове и усилия. Нима вие няма да страдате нравствено? Разбира се, ще страдате, и не ще престанете да мислите за всичко това. . .

Нима огнищата, изворите на много духовни ценности на българския народ не са днес в чужди ръце, не са в чужда власт? Нима българите могат без страдание да мислят за всичко това?

Да не забравяме думите на Евангелието: — „дето са съкровищата ваши, там са и сърцата ваши. . .“

Нека вечно помним това и да не преставаме да желаем, щото, в полза на човечеството, за благото на неговата свобода, всичко което е създадено от духа на всяки народ, в което живее неговото творчество, — да бъде в разпореждане на този народ.

В това именно е същноста на онова самоопределение на националностите, без което на земята никога няма да има мир и тишина, толкова необходими за благото на хората. В това е единната, вечна правда и справедливост на живота!

Ние тряба да вярваме, че всичко това ще възтържествува и ще сияе с ярък блясък и светлина! Всичко ще мине, едничка истината ще остане.

Полковник Леон Ламуш

Македония в турско време.

Между всичките скърби, които обвиват душата на българския народ, най-тежката е, може да се каже, мисълта, че така големото юначество, толковато мъжки, толкова пролета кръв в течение на македонското въстание, както и през балканската война, дадоха като резултат заместването в Македония непостоянното, и често пъти толерантно отоманско владичество, с това на сърбите и гърците, извънредно по-опасно и по-непоносимо за народността на македонските българи.

Следователно Илинден, годишнината на големото въстание през 1903 год., требва по двойна причина да се смета като скърбен ден, защото трагическия период, чието начало е това единствено по големината си и правото си въстание и през който паднаха толкова доблестни жертви, вместо да освободи македонците, има за следствие само да направи робските ни окови още по-тесни и по-тежки.

Кога чета известията за сегашното положение и събитията в Македония, неволно мисля за това, което видех в турското време, когато живеех в Сер и в Солун.

Една прелестна мрежа на училища от всякакъв род и степен покриваше целият край и раздаваше просвещение на матерния език на децата. Мъжката и девическата солунски гимназии беха цитирани между най-добре устроените образователни институти в Турция. По цела Македония, на юг, както и на север, многобройни свещеници служеха светите обреди на езика на равноапостолите Кирил и Методий. В Кукуш и Солун цъвтеше, с помощта на френски монаси, малкото общество на българите католици (унияти), което напомнюваше първите опити за освобождението на българщината от духовното иго на еленизма.

Без съмнение, всекога имаше и тежки времена. Многобройни македонски българи изкупуваха в Серските, Битолските, Скопските тъмници и в Еди-кулските зандани в Солун, в Анадолските калета или на заточение в Африка, посред песъчните фезански пустини, преданността си към своя народ. Неколко пъти гръцките свещеници и първенци, използувайки случайностите, като откриването на един оръжеен склад на

некое место, минаването на една чета — накарваха да се изпъдят българите от своите църкви и училища, за да се дадат те на гъркоманите, както видех това напр. в хубавото чисто българско село Горно-Броди (в северно Серско). Но, българите не се обезсърдчаваха: училището отново се открива в една частна къща, малък параклис заместваше великолепната черква, и българският език ечеше винаги.

Ала, вън от мътните времена българските институти работеха свободно. Деня на св. св. Кирил и Методий биваше всекаде празднуван с най-големо тържество, не само в вътрешността на храмовете и училищата, но и с народни празденства и весели игри в публични градини. Отоманските високи чиновници и офицери присътствуваха на актовете на българските гимназии. Имам още една фотография на Солунската българска мъжка гимназия, в която се виждат много отомански чиновници и офицери, начело с Директора на народното образование на Солунския виляет, а до него отец Неофит, по-подир скопски митрополит, тогава председател на солунската българска община и господин Шопов, български консул, или, както още се казваше в онова време, търговски агент.

И колко голем ентусиазъм подир 18 юлий 1908 г., когато войводите, оставяйки планините, пристигнаха в Солун и се братимеха с младотурските пърченци! И неколко месеца по-късно, когато една българска легия, под командуването на Сандански, отиде с Махмуд-Шевкетовата войска, за да освободи турската столица от хамидовската реакция!

Тогава беше един хубав момент, през който беше възможно да се прозира осъществяването на най-милия идеал на македонеца, за който се бориха, страдаха, умреха толко храбри комити: Македония за македонците!

Но беше само сън. Скоро се виде, че целта на младотурците беше не съединението на всичките народности на отоманската империя в равенството и свободата, но сливането им в единствения турски народ. При все това, отоманските традиции на търпимост не изчезнаха тутакси и аз можах да видя, малко време преди балканската война, в деня на св. св. Кирил и Методий, българските войници от Цариградския гарнизон — военната повинност малко по-напред беше станала задължителна за християните — заведени под команда на тур-

ски офицери и наредени в двора на хубавата черква св. Стефан на Фенер. Подир обед едно народно праздненство, на което беха поканени и отоманските офицери, сжедини цариградските бжлгари, граждани и войници.

Кой би могжл в това време да не верва в важността и в жизнеността на бжлгарския народ в Македония и Тракия? И сега, подир победите при Лозенград, Люле-Бургаз, Одрин, историческите атаки при Чаталджа и Булаир, всичко е изчезнало; блестящето бждаще, което всеки човек обичаше да обещава на бжлгарина, се е помрачило.

Но, не се отчайвайте, приятели бжлгари и македонци. В Франция поколението, което в детинството си е видело поражението от 1870—71 г., е могло да види и победата от 1918 г. Работете и надевайте се. И за вас ще дойде победата на правото.

К. Пърличев.

Какво мога да кажа на Вардарци днес.

Несретни синове на Македония, до вчера на ученическата скамейка в родните училища в Битоля, Скопйе и Солун, с мъки добрали се до храма на науките в близка страна, вие горите от желание да им се отдадете изцело с всичкия жар на своята младенческа душа и с бистротата на ума си. Но колко е далеч от вас това щастие, на което се радват всички ваши връстници по света, които немат терзанията на вашата душа, защото когато черпят от източниците на любимата си наука, мисълта им не се помрачава като вашата от спомена за разпнатата ви родина; техният дух не се смущава като вашия от стенанията на гонените, малтретирани, или убивани бащи, от сълзите на опозорените майки и сестри и от писъците на помалките братя. . . .

Но ако не смея да ви препоръчам да се затворите в себе си, в своите лекции, в кабинетите и лабораториите си и да забравите всичко — нещо неестествено и следователно невъзможно да го изпълните, тъй като то не зависи вече само от вашата воля, — то мога, струва ми се, да ви кажа да не унивате, и ето защо.

Верно е, че днес Македония е поставена в едно несравнено по-несносно положение от когато и да е било в миналото. Но не знаете ли вие, че именно днес душата на македонеца се храни по-вече от когато и да е по-рано с топлината, произлизаща от горещите слова на Хилендареца и с верата в тържеството на правдата и свободата, проповедвана от македонските апостоли-революционери?

Не сж вечни договорите, които, обещавайки първоначално да дадат всекиму своето, свършиха с санкциониране робството на Македония; не сж трайни техните основи. Спомнете си, че тогас бе въпрос да се спасява от гибел европейската «цивилизация"! И за да се спаси тя, не значеше много, че се жертвува Македония. Същото ли е обаче днес? Днес требва да се осигурява мира, а с разпокъсана и потисната Македония не може да има мир, и с това сключените договори губят вече от своята първоначална неприкосновеност даже в очите на самите им автори.

Но аз не смея и да ви обнадеждвам излишно. Даже бързам да ви предупредя от илюзията, че нещата ще се оправят от само себе и че Македония ще получи своето без нови усилия, без нови жертви. Но за какво друго по-уместно могат да се правят усилия, за какво по-целесъобразно могат да се оправдаят всички трудове, грижи и жертви отстрана на обществата, народите, корпорациите и отделната личност, отколкото за спечелването на онова висше благо — свободата, свобода на мисълта, свобода на волята, свобода на духа?

А това бе идеалът за постигането на който се подкачи величавата борба, стихийно изразена чрез всенародния подвиг от 1903 г. В него вложиха своя дел вашите бащи и по-големите ви братя, за тоя идеал сложиха буйни глави и мнозина тогавашни ваши предшественици студенти.

Да работите единно и неуклонно за възтържествуването на тоя идеал, който за днешна Македония е тъй мил и тъй свят, както бе преди четвърт век; да посветите нему своите младежки сили и своя възторг, защото той е и ваша плът и кръв — това е не само завета ви от туй светло минало, а и най-приятен и свещен ваш дълг.

П. ЯВОРОВ

от Чирпан. Млад и даровит бѫлгарски поет и писател. Взимал живо участие в борбите за освобождението на Македония. Работил с перо и пушка. Трагично загинал в София.

Из хайдушки песни.

На Гоце Делчев.

Ден денувам — кѫтища потайни,
Нощ нощувам — пѫтища незнайни;
Немам тато, нито мама —
Тато да ругае
Мама да ридае...
Лѣле моя,
Ти Пирин планино!
Мо̀ре черно
Цариградско вино.

С враг врагувам — мера според мера,
С благ благувам — вера зарад вера;
Немам братец, ни сестрица —
Братец да ме хвали,
А сестра да жали...
Лѣле моя,
Сабя халосия!
Мо̀ре люта
Одринска ракия.

Бог богува — нека си богува,
Цар царува — века ли царува?
Немам либе пѫрва обич —
Мене да очаква,
Мене да оплаква...
Лѣле моя,
Пушка огнебойка!
Мо̀ре тѫнка
Солунска девойка.

Пѫрвият устрем.

Осемнадесет годишнината на Илинденското вѫзстание празднува днес бѫлгарския народ. Ужасите преживени при тоя вѫоръжен народен протест, беха такива, че, мисля, на всеки един от нас, преживелите ги, сѫ пресни в паметта, като-чели вчера са ставали.

Вѫзстанието беше масово — мѫже, жени, деца и старци — всичко тръгна по горите. Щабът на вѫзстаналия народ не пощади и не укроти даже и ония бѫлгари от най-западните краища на Македония, забутани покрай албанската граница, чиято сѫдба, всеки можеше да предвиди, че още на втория ден ще бѫде предрешена.

Гори, долини и най-високите вѫрхове гѫмжеха от вѫожени хора с разноцветни дрехи и калпаци, но с един девиз — свобода или смѫрт! Кой каквото заварил турил вѫрху себе си, и не за да чака или бега от врага, както беше до този ден, а за да го дири и напада. В това се сѫстоеше разликата между дотогавашната революционна дейност и прогласеното сега вѫзстание. Десетки хиляди самоотвержени синове на Македония и Одринско, вѫоръжени с най пѫрвобитно оръжие, вѫрвеха срещу модерно вѫоръжения и здраво окопан неприятел.

Чудна, тиха пълнолунна нощ беше тази. Турците смутени и изпоплашени, чакаха из окопите си; а ние вѫв вериги се движехме от разни страни и ги обсаждахме. Аз бех войвода на Мешеишката чета, в която имах: 8 души с пушки „Гра"; 17 — с система „Мартин", но приготвени в Тетово; 3 — с руски бердани; 82 с кремъклии и капсолки; 76 с брадви и 21 с коси.

Мене беше вѫзложено да заема високия връх „Копарница", над село Мешеища, на запад от Сирулския проход, където отдавна квартируваше един табор турска войска, вѫоръжена с маузерови пушки. Командующ на всички чети, които обсаждахме войската на този проход, беше известния Деян войвода.

Месеца надвисна над албанските планини на запад. Сутренния хладен ветрец се влачеше по височините на планината и разхладяваше изнурените тела на вѫзстанниците. Пет-

лите от околните обезлюдени села пееха за сѫмване; турците се таеха, а ние всека минута се приближавахме към тех по-некоя крачка.

Дълбока зора. Слънчевите лъчи почнаха да засенява блесъка на звездите; тревите се раздвижиха от утринния езерски зефир, който идваше от юг, и със своя аромат дразнеше нежните носове на некои от четниците, които се превиваха да не издават глас. В тази дълбока тишина като гръм се чу от гората гласа на войводата Деян: „Ооогъън бий!" Хиляди зинали пушечни гърла от двете страни започнаха да бълват огън и олово. Планината екна, а долините подеха, и ехото се предаваше по неколко пъти далеч над кристалните води на Охридското и Преспанско езера.

Докато първите слънчеви лъчи на Илинден огреха Македония, от р. Бистрица до Шар планина и от бреговете на Охридското езеро далеч на изток до Странджа планина, македонският българин не със сълзи и молби, а с пушки и бомби като един човек се хвърли срещу вековния враг, за да разкъса робските вериги и да докаже на цивилизования свет, че и той, както всички народи под синйото небе, е достоен да се самоуправлява и да живее свободен живот.

П. Христов.

Осемнадесет години след Илинден.

Парижката конференция, която нареждаше и продължава и след три години да нарежда съдбините на народите след всесветската катастрофа, игнорира правдата при разрешението на македонския въпрос и вместо да се вслуша в гласа на учени пътешественици и познавачи на балканите, или да направи допитване до волята на народа съгласно 14-те точки на Уйлсона, остави Македония под робството на сърби и гърци, като заедно с това създаде почва за нови борби и усложнения на полуострова. Сръбското и гръцкото правителства се запретнаха да денационализират Македония, служейки си с крути мерки, като побои, арести, изгонване на учители, свещеници и всички по-събудени българи. Всичко това се върши пред очите на „хуманна" Европа и Америка, с техните лиги на народите и прочути 14 точки. Правителствата на Сърбия и Гърция жестоко се мамят, като мислят, че така ще претопят македонското население; последното прекара четвърт век в революционна борба за извоюване на своята свобода. Всеко село, град, поля, планини, изгоряли къщи, безкръстни гробове са неми свидетели на близкото наше славно минало. Народ, който е дал скъпи жертви като Груев, Делчев, Тошев, Сарафов, Гарванов, Сандански, Апостол, Развигоров, Узунов и хиляди други, достоен е да даде и нови, когато се тъпка свободата му. Ние се надяваме, че сръбският и гръцкият народи ще упражнят давление върху своите правителства, за да се приложи договора за малцинствата, т. е., да се позволи на македонците сами да решат съдбата си. Само по такъв начин може да се предвардят бъдащи усложнения. Естествено, ако това не стане, не сме ние виновните за компликациите в Сърбия и Гърция, които ще предизвикат техните правителства.

Миролюбивото разрешаване на македонския въпрос създава почва за федерация или конфедерация на балканите. При сегашното положение и дума не може да става за подобни комбинации. При все това, идеята за федерацията е подета от югославянските народи — черногорци, хървати, словенци, македонци и др. и, ако Югославия осъмне един ден

на федеративни начала, не ще сме далече от обща балканска федерация.

Македонският българин е миролюбив по природа и се надява, че ще се премахне терора над него, а заедно с това, както казахме по-горе, и бацила на междуособните борби, които могат да произлезат в бъдаще. Нека сръбският и гръцкият народи погледнат по-трезво на делата на правителствата им, защото народната поговорка казва: „не се гаси туй, що не гасне!"

Естествено е, че и македонското население нещо изгуби своя език и своята народност пред никакви насилнически мерки.

Имаме вяра в Югославия, защото борбата на черногорци, харвати, словенци, македонци и други за една истинска и мощна Югославия, поставена на федеративни начала, заедно с България, ще обединява южното славянство. Против тази идея е сегашното консервативно сръбско правителство, което иска сръбския език и култура да наложи с насилие на другите народности. Тази заслепена политика, подкладка на други заинтересовани велики държави, ще хвърли всички народности срещу сръбския народ, а такава една борба е гроба на незакрепналата Югославия. Сегашното правителство ако продължава по тоя път на насилие, съзнателно или не, служи на чужди — противославянски интереси, които искат разцепленията и хвърляне славянството в междуособици.

Ние ще чакаме развоя на събитията, а едновременно самото население ще бди и срещо всяко насилие ще реагира, докато види един ден своя идеал за свобода и самостоятелност реализирани.

Н. Томалевски.

Последният ден на „Републиката".

(Спомен от въстанието в Крушово).

Тринадесетият ден на „републиката" в Крушово, петък, беше нейния последен ден. Неявяването на силни неприятелски части цели дванадесет дена почна да тревожи „привременното правителство", щаба на въстанниците и гражданите. Безпокойство и загриженост постепенно завладяваха всички през последните дни. Никой не можеше да помисли, че завладяното орлово гнездо — Крушово ще остане пощадено и забравено. Всички предчувствуваха голямата буря, която се събираше некъде далеч и която щеше да се изсипе с трясък над героичния и триумфиращ град. В първите дни се мислеше, че във всичките градове на Македония въстанниците са господари на положението, че турската власт е смутена, че има сериозна интервенция от страна на Европа и че въстанието е последния кървав жест на роба, който ще донесе свободата на Македония. Връзките между Крушово и останалите градове в първите дни бяха много слаби — почти нищо не се знаеше какво става другаде. Известно бе само, че цялата страна, според решението на конгреса в Смилево и манифеста на Главния революционен щаб, намиращ се в Пелистер, на Илинден ще въстане. Повсеместноста на бунта ободряваше и изпълняше с вяра всички. Имаше и жестоки самоизмами. Един ден постовете, поставени на хайдушката планина „Бушова чешма" донесоха вест, че български оръдия се слушали от към Скопие, че България отворила война на Турция. После, когато стана ясно, че в Прилеп, Битоля, Скопие, Велес и др. нема никаква революционна акция и че грохотът на оръдията иде от север, където турците усмиряваха албанския бунт, безпокойството се засили. Явно беше, че турската власт, сепната в първите дни, се беше вече ориентирала върху характера и размерите на Илинденското въстание и организираше една планомерна акция за смазване смелия бунт главно в Битолския виляет и частно в Смилево и Крушово, които се владееха от въстанниците. Въпроса какво да се прави по-нататък се разискваше на неколко места. Населението плахо и нерешително

искаше четите да напуснат града, за да останат той и жителите му невредими. Това мнение преодоляваше и всред членовете на „временното правителство“ — двама бѫлгари, двама власи и двама патриаршисти, които непрекѫснато заседаваха в голямото гръкоманско училище. В щаба на въстанниците, почти всички: енергичната и най-светлата личност в Крушовското въстание — учителят Н. Карев, подпоручик Тодор Христов, Тома Никлев, Хаджов, Пито Гулев, който страстно търсеше от неколко месеци смъртта си, искаха и решиха да не се напуска града, а да се организира една отчаяна отбрана на това скъпо царство на свободата, което требва да загине, с тресък и осветено от пламъците на огъня.

Почнаха се няколко дена преди страшната катастрофа приготовления за отбраната. Окопите около града и далеч от него се направиха по-дълбоки, раздадоха се на въстаниците всичките патрони, приготовлявани от жени и деца в инсталирания в къщата на Т. Павлев „арсенал“, където се претопиха всички калаени пагурчета, вилици и пр., които гражданите даваха с готовност; приготви се голямо количество хранителни припаси, разшири се и болницата, завеждана от преданния лекар-влах Д-р Батал и стария джераджия Пендифранга. Четите бяха разпределени на позиции така: Старият легендарен Гюрчин войвода зае стръмните скали, надвиснали над дълбоката пропаст, покрай които минаваше шосето за Битоля и Прелеп; Иван Наумов, с своята чета от 80 души, наистина отбрани юнаци, се настани в склона на „Бушова чешма“, при „Дени Камен“ и „Шештар“—над пътя за Кичево; Георги Стоянов — на самия проход „Слива“; Атанас Карев — при „Коев трън“ — пътя за черкезкото село Кочища; Андрея Христов — до манастиря „Св. Спас“, под самия град; Пито Гулев, облечен в бляскава сърмена турска носия, взета от бега на с. Света, възседнал бял, пъргав кон, замина сияющ и красив като принц, изпратен с цветя, за местноста „Мечкин камен“ — най-главната позиция и най-кървавия паметник на илинденската крушовска слава. Неговата чета бе комплектувана главно от юначните и снажни селяни от полските села и ней й бе поверено красивото, свилено, червено знаме на въстанието, малкият златен кръст на което изкреше като звезда, носено от симпатичния, млад, свенлив знаменосец Георги Димев. Пътя за помашкото село Норово бе зает от

четата на Мирче от с. Сапотница. Така беха разположени бойните сили, сѫстоящи се от около 1200 души, въоръжени предимно с тетовски мартини, гръцки „Гра", няколко „маузерови" и няколко „манлихерови" пушки. Двете черешови топчета, опита с които излезе твърде не успешен, беха забравени. Щабът на възстаниците остана на местността „Гуменя", откъдето се открива един далечен вид на целото широко, равно, прилепско поле, сега знойно и пожълтяло.

В среда още се получиха тревожни известия от Кичево, Прилеп и Битоля за движението към Крушово на многобройни войски под командата на жестокия усмирител на албанците Бахтиар паша. Никъде тия войски — нито от кичевските чети, нито от тия, намиращи се в Бабунския проход — не сѫ могли да бъдат спрени. В петък в града настана голямо движение. Новината за идването на турските табури се узна от всички граждани, които затвориха целата чаршия и изплашени се лутаха из пустите улици, прибираха и закопаваха по-скъпата покъщнина, търсеха скривалища, задръстваха врати и прозорци с камъни и се готвеха да хванат гората. Една депутация от първенци се яви при щаба, за да се информира върху положението и да моли още веднъж четите да напуснат града за да не бъде той разрушен. Депутацията бе върната с увереието, че войските ще бъдат пропъдени, както това стана с отделните турски нападения на 21, 22 и 23 юлий и с изявлението, че възстанниците ще имат време да се оттеглят, ако видят, че не могат да бранят града.

В петък, преди обед, с големата зрителна тръба ясно се забелезваха многочислените войски, които бяха концентрирани в с. Кривогащани. Наблюдателът сѫобщи, че четири оръдия сѫ били изпратени по шосето за Крушово и после настанени на лево от пътя, върху един малък хълм, близо до местото, гдето се отделя пътя за Битоля. Пехота и горска артилерия се задвижи по най-долните поли на планината. Куриери от всички страни носеха известия за движението на войските. Най-гъстата турска колона, предвождана от големо число башибозук, се движеше към „Мечкин камък". Плана на Бахтиар паша, който идеше с 10 табура войска от разни оръжия, беше едновремено и решително да щурмува града. Гюрчин пръв посрещна парламентйора на пашата с предложение четите да се предадат, обещавайки пощада за града и султанска

милост за възстанниците. Щабът му прати смел отговор с презрителен отказ.

След един час, близо до щаба, на 100—200 метра, се пръсна първата граната. Почваше се кървавата разправа между двете неравни страни, двубой дързък между вековната империя и смелите до безумство роби. Града се обстрелваше при закрита цел и гранатите падаха на разни посоки, всевайки неописуем ужас в залутаните и смаяни граждани. Боят се почна с четата на Гюрчин, която биде принудена скоро да отстъпи от обстрелваната с орждия камениста позиция. Не след дълго всичките чети бяха ангажирани в сражения. Войските приждаха на гъсти колони и се хвърляха с освирепение. Революционната буря беше в своя разгар. След неколко часа бой, северният и източният фронтове бяха скъсани и турците се приближиха до града от тия страни. Късно привечер позициите на всичките чети беха в ръцете на Бахтиар паша, който разпъна чадър на мястото на възстаническия лагер. Около целия лагер се виждаха войски и орждия. Пукотът от хиледи пушки непрекъснато продължаваше през цялата нощ и целия следующ ден. Очевидно бе, че с тия безспирни залпове целеше се да се вдъхне ужас в населението. Градът беше пуст, мъртав. От време на време, когато някое орждие го олучваше и му нанасяше голяма рана, той глухо и протяжно изохкваше. Никакъв звук — всичко живо, вцепенено се потайваше в долните етажи на каменните къщи. Само голямият градски часовник, поставен на високата кула на черквата „св. Никола", студен и безучастен зрител, с спокойствието на философ, продължаваше да мери времето с своите равномерни, тежки удари. Чудно беше защо турците не влизаха в града. Свечеряваше се. Пукотът на пушките и орждията се усилваше. На южната част на града, по пътя, който води към градския кйошк, се появи една група хора, които се движеха към града — към войските. Скоро стана ясно, че това е една голяма депутация от гъркоманските свещеници и първенци, с бяли знамена. Процесията биде посрещната от турците и след един час, към кйошка се заточиха жени, мъже и деца — гъркоманите се предадоха и гледаха, заедно с войските, целия ужас през настъпилата страшна нощь. От тях турците узнали, че в града не са останали никакви почти възстанници, освен в българската махала, до която войските цели два дена не

се доближиха. Малко след като часовникът наброи дванадесет удари, близо до черквата св. „Петр" пламна една къща. Никой не мислеше до тогава, замаян от ужаса на куршума и гранатата, за огня ! Всеки изтръпна от зловещите цламъци на първата запалена къща, която предвести съдбата на града. След половин час избухна пожар в грамадната парна мелница, после всред пазара, после — страшната огнена стихия буйствуваше свирепо, непобедимо, безпрепятствено в източната част и в центра на града. Къщите, по 10, 20 наведнаж, горяха с трясък, страшно пръщене и се сгромолясваха с глух стон, както пада някое грамадно чудовище, сразено в изтощителна борба право в сърцето. Голями огнени разярени маси пламъци, смесени с черен дим, се издигаха високо, като че ли искаха да подпалят бледната, голяма луна, спрела се над щастливия до вчера град — легенда. Към полунощ пламна и черквата „св. Никола", към блесналия кръст на която гледаха безмълвни всички за спасение. След половин час пламъците довършваха камбанарията с часовника, която полетя, горяща, долу на камения площад, гдето се разбиха шесте камбани. Никой не мереше вече времето. Стихията безумствуваше свободно с зловещо буботене, което задавяше писъците на жени, деца, нападнати от башибозуци и войски, които обираха съкровищата на богатия град, убиваха и изнасилваха.

Обезумели от ужас, от време на време прибягваха по улиците напуснали домовете си жени, влачейки след себе си малки деца и дългите си сенки. Сипна се зора. От към „Каймак чалан" изгре кърваво слънцето. Вятърът и пламъците буйствуваха, гърмежите не преставаха, в недрата на каменния град се обираше, стреляше и позореше. В тая страшна нощ изгоряха 159 къщи, 210 дюкяна, черквата „св. Никола", убити, заклани и изгорени 117 души, ранени 9, изнасилени 150 жени. В пламъците и пепелищата на града загина тринадесетдневната крушовска „република".

Йор. Чкатров.

Заветът на миналото.

Празникът на Илинденското въстание в днешните времена на изпитания се явява като светъл лъч в черна нощ. Ние никога не сме имали по-голема нужда от спомена за нашите покойници и техния идеализъм, отколкото днес, пред образа на Македония, изпаднала в ново мъченичество след хилядни гробници и непрекъснати борби за самостоятелност. Само подвизи, като този от 2 август 1903 год., когато жени, деца и мъже, пленени от идеята за свобода, се опитаха да отърсят от себе си веригите на робството, са от естество да закрепят разколебаната вера на македонското население в неговото бъдаще, да влеят в жилите му нови сили и надежди за човешки живот. Защото, кое македонско сърдце не трепва при спомена за Илинден, кой не гори от гордост пред патриотизма и високия морал на нашите бащи и братя, изнесли копнежите на един потъпкан народ, неговата воля да живее свободно или да умре с чест?

Но нашата горест е не по-малка от възхищението ни за Илинденската епопея, Днешният Илинден буди в душата ни тъжни мисли. Кървавите борби и безбройни жертви, които Македония даваше през цели десетилетия, не допринесоха нищо за нейното освобождение. Осемнадесет години след Илинденското въстание, тя е разделена между своите съседи, обезлюдена и съсипана икономически, лишена от минималните културни и национални права, на които се радваше дори през турските режими. Световните съдии дадоха простор на неправдата и безчовечието, погазвайки повеленията на разума и настойчивите нужди от истински мир и международна хармония. Насилието извършено над нас минава всека граница. Но там е и гаранцията за неговото рухване — колкото и да е страшно, насилието не е вечно. Това ни говори историята с нейната компетентност и логичност. Длъжници на онези които живеха преди нас, ние ще превъзмогнем временното крушение и от задухата на днешната атмосфера ще се отзовем пред един светъл хоризонт. В новите страдания на македонското население ще се калят нови последователи на Илинденските герои, също така мощни по дух, решени всекога и всекъде да търсят правата на своята татковина. Идеалът на ми-

налото цжфти в душата на всеко чедо на Македония, неразривно свжрзан с образите на десетките хиляди покойници. И този идеал ще стане за нас и бждащите поколения един апостолат, една религия — религията на свободата, на братството и равенството — в олтаря на която ще се понасят леко страданията, ще живеят надежди и копнения.

Синове на един народ — велик в своето самопожертвуване, в своето нещастие и в своята печал, ние сме напжлно убедени, че онзи, който е записал в страниците на своята история един Илинден, никога не умира, вжпреки терора и суетните очаквания на неговите врагове.

Неколко думи от дружество „Вардар“.

В памет и слава на вѫзстанието от 1903 г., македонското студентско дружество „Вардар“ издава настоящия сборник. Нужно е веднага да се поясни, че изискванията за прославата на една велика дата като Илинден не сѫ, може би, напѫлно задоволени от сборника. Дружеството „Вардар“ се надева обаче, че при идните годишнини на Илинден ще може да приготвя все по-богати и по-ценни вѫзспоменателни издания.

„Вардар“ счита за свой приятен дѫлг да благодари на г. г. благородните чужденци, които с готовност се отзоваха на поканата му да вземат участие в сборника и с това наново засвидетелствуваха симпатиите си кѫм героична Македония. Дружеството благодари сѫщо и на г. г. другите участници, както и на художника г. Морозов, който имà любезността безплатно да украси корицата на сборника.

Статиите и спомените сѫ подредени по датата на получаването им.

„ВАРДАР“.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

Сждржание.

Стр.

1. Конгресното решение в Солун, да стане вжзстанието през пролетта на 1903 г. — сжобщава проф. Д-р Л. Милетич . . 5
2. Ив. Михаилов. — Македоно-Одринската революционна борба преди и през Илинденското вжзстание 7
3. Ел. Ф. Б. Гроган — Писмо до д-во „Вардар" 23
4. Ноел Бжкстон — Писмо до д-во „Вардар" 25
5. Ж. Буске — Писмо до д-во "Вардар" 26
6. Х. Н. Брайлсфорд — Из книгата му „Македония" 27
7. Проф. П. Богаевский — Живото минало в настоящето . . 29
8. Проф. Д-р Ив. А. Георгов. — Един дребен спомен за Илинското вжзстание 36
9. С. Радев. — Великите сенки 39
10. Хр. Коцев. — Пред прага на 1903 г. 41
11. Г. Баждаров. — Преди осемнадесет години (спомени) 52
12. И. Бадев. — Великият учител (спомени) 55
13. Кржстю Лилянов. — Босилко 62
14. Проф. М. Г. Попруженко. — Истината на живота 72
15. Полковник Леон Ламуш. — Македония в турско време . 76
16. К. Пжрличев. — Какво мога да кажа на Вардарци днес . . . 79
17. П. Чаулев. — Пжрвият устрем 81
18. П. Христов. — Осемнадесет години след Илинден 83
19. Н. Томалевски. — Последният ден на „Републиката" 85
20. Йор. Чкатров — Заветжт на миналото 90
21. Неколко думи от дружество „Вардар" 93

Още стотици книги на дейци родени в географска област Македония може да намерите на:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски"
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

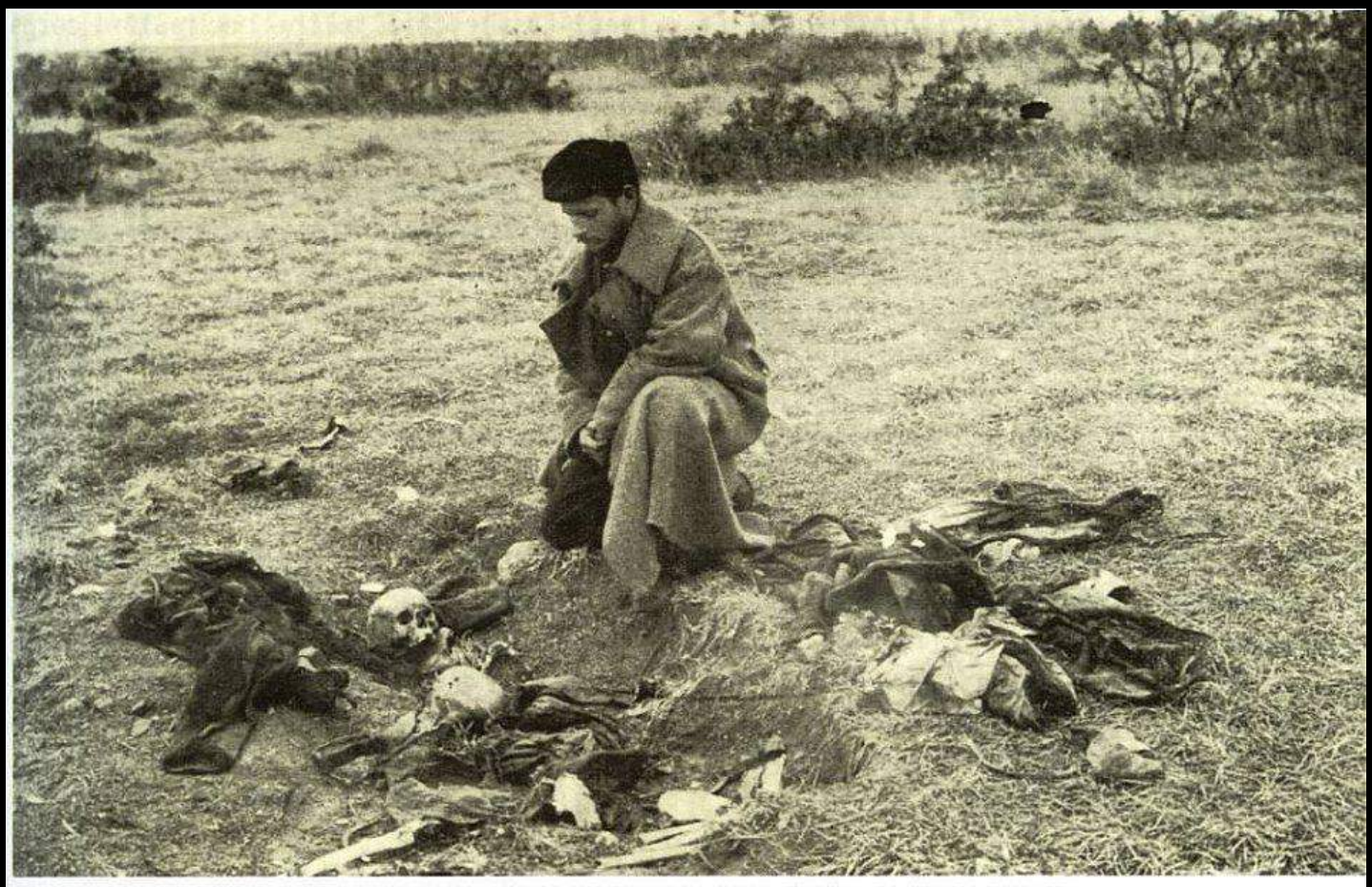

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres